

De kerk grijpt de macht?!

Armenzorg en onderwijs in Roermond en
Harderwijk tussen 1850 en 1914

Masterscriptie ‘Politiek en maatschappij in historisch perspectief’

Naam: Elma Peene

Studentnummer: 5568250

Datum: 22 juni 2015

Docent: dr. E. Nijhof

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1 – Armenzorg	10
Hoofdstuk 2 – Educatieve initiatieven tot 1870	21
Hoofdstuk 3 – Educatieve initiatieven na 1870	32
Conclusie	42
Bronnen- en literatuurlijst	45

Inleiding

‘Onder confessionelen nam de populariteit van ideeën over het corporatisme – over vormen van samenwerking tussen arbeid en kapitaal om de markt onder controle te brengen – in populariteit toe. Het poldermodel begon weer in zwang te raken.’¹ Dit schrijven Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden over Nederland toen tijdens de depressie van de jaren dertig van de vorige eeuw bleek dat een bepaalde vorm van ordening wenselijk was om het kapitalisme te redden. In 1930 was de Nederlandse samenleving in grote mate verzuild: de bevolking was verticaal, naar levensbeschouwing, gescheiden. Er waren vier grote levensbeschouwelijke stromingen die elk hun eigen organisatorische netwerk uitbouwden; een rooms-katholiek, een orthodox-protestants, een sociaal-democratisch en een liberaal of algemeen netwerk.² In deze masterscriptie zal worden gekeken naar het ontstaan van de verzuiling; op stedelijk niveau was daarbij de herleving van het middenveld belangrijk.

Poldermodel

De Bataafs-Franse Revolutie in Nederland had gezorgd voor een afbraak van de oude corporatieve verhoudingen, waardoor gewesten, steden, gilden, schutterijen en andere in de Middeleeuwen ontstane verbanden niet meer bestonden of een veel bescheidener rol in het politieke spel speelden. In feite was de hele civil society van de Republiek vernietigd. In plaats daarvan was een eenheidsstaat ontstaan waarin de macht sterk gecentraliseerd was. De elites waren kritisch over hun eigen marginale rol, maar leken het gebrek aan corporatief tegenspel wel zo rustig te vinden. De macht was sterk gecentraliseerd en het duurde dan ook geruime tijd voordat nieuwe maatschappelijke organisaties ontstonden en hun niche wisten te veroveren in de sociaal-politieke verhoudingen. Mobilisatie op grond van een algemeen programma bleef gedurende een groot deel van de negentiende eeuw achterwege. Zo deed zich dus de paradoxale situatie voor dat tijdens een groot deel van de nominaal democratische negentiende eeuw de gemiddelde Nederlandse burger minder invloed op het beleid kon laten gelden dan in de voorafgaande eeuwen. Daron Acemoglu en James Robinson maken in hun boek *Why nations fail* onderscheid tussen twee maatschappijtypen. Zij zouden Nederland aan het begin van de negentiende eeuw waarschijnlijk omschrijven als een ‘extractive society’. In ‘extractive societies’ zijn elites aan de macht die de samenlevingen waarover zij heersen normaliter plegen uit te buiten. In deze samenlevingen ontbreken de prikkels om te innoveren en verhinderen de elites volgens Acemoglu en Robinson de ‘creatieve vernietiging’ die nodig zou zijn om vooruitgang te bewerkstelligen. Naast ‘extractive societies’ beschrijven Acemoglu en Robinson ook ‘inclusive societies’. In ‘inclusive societies’ kan geen enkele maatschappelijke groep op eigen gelegenheid de economische ontwikkeling domineren en zo de particuliere belangen van die groep veiligstellen. Deze samenlevingen hebben een solide basis voor economische groei. Prak en Van Zanden schrijven dat er in de periode 1870-1920 sprake was van een golf van institutionele innovatie en ontstond er langzaam een ‘inclusive society’. Er ontstonden vakbonden politieke partijen, coöporaties, en allerhande verzuilde organisaties op vrijwel alle

¹ M. Prak en J.L. van Zanden, *Nederland en het poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam 2013) 246.

² J.C.H. Blom en J. Talsma, *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2009) ix.

vlakken van het maatschappelijk leven. Hiermee werd een basis gelegd voor het twintigste-eeuwse poldermodel.³

Tot 1850 waren de enige maatschappelijke organisaties de zich politiek roerden de kerken. Maar ook die hadden lange tijd belang bij de status-quo: de protestanten omdat de officieel neutrale overheid feitelijk de protestantse zaak bevorderde en de katholieken omdat ze meenden dat zij alleen door samenwerking met de liberale elites hun positie konden verbeteren. Rond het midden van de negentiende eeuw begon de liberale oppositie geleidelijk te ontwaken en besepte die dat een dirigistische staat op den duur niet bij machte zou zijn om de noodzakelijke maatschappelijke krachten te mobiliseren. Maar bij gebrek aan maatschappelijke organisaties moest verandering van bovenaf geïnitieerd worden. De grondwet van 1848 was bedoeld om de almacht van de vorst aan banden te leggen en de openbare financiën te hervormen, maar creëerde tegelijk een politiek parlement. In dit parlement spitsten de discussies zich tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer toe op het godsdienstige karakter van het onderwijs, omdat juist daar de rol van de staat en de kerk in het openbare leven met elkaar in botsing kwamen. Het tweede grote probleem dat de gemoederen na 1850 steeds heftiger ging bezighouden was de sociale kwestie. De levensomstandigheden van de arbeidende klasse waren beroerd; het was belangrijk dat die verbeterd werden en dat de arbeidende klasse maatschappelijk geïntegreerd zou worden. Arbeiders en boeren organiseerden zich in de decennia na 1870, maar ze deden dat in belangrijke mate langs sociaal-religieuze lijnen, waarbij speciale katholieke en orthodox-protestantse vakbonden en boerenorganisaties ontstonden. Vrijwel gelijktijdig werden er politieke partijen gevormd met dezelfde grondslag. De zelforganisatie van de samenleving nam weer grote vormen aan na het vacuüm door de Bataafs-Franse Revolutie. Het maatschappelijke middenveld begon zich weer krachtig te organiseren. Dit alles gebeurde echter grotendeels verzuild; op allerlei terreinen van het maatschappelijke leven ging deze verzuiling een rol spelen.⁴

Theorieën over de verzuiling

Er zijn veel wetenschappers geweest die aandacht hebben besteed aan de verzuiling. A. Lijphart is er daar één van. Hij stelt dat er tijdens de verzuiling sprake was van een pacificatiedemocratie die zijn oorsprong vond in de pacificatie van 1917, waarmee een einde kwam aan de schoolstrijd en besloten werd tot algemeen mannenkiesrecht. Deze pacificatiedemocratie kenmerkte zich door verdeeldheid, samenwerking, een politiek actieve elite en politieke stabiliteit. De verzuiling eindigde volgens Lijphart in 1967, omdat vanaf toen de sociale scheidslijnen steeds minder duidelijk werden, de samenwerking steeds meer werd verworpen, de politieke passiviteit van de gewone bevolking afnam en er meer politieke instabiliteit ontstond. Toen Lijpharts boek *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* uitgegeven werd, was er internationaal een algemeen historisch probleem dat sterk in de belangstelling stond onder sociologen en politicologen: hoe kon een samenleving met onderling sterk gescheiden bevolkingsgroepen vreedzaam blijven en tot effectieve besluitvorming komen? Op deze vraag probeert Lijphart in zijn boek voor Nederland tussen 1917 en 1967 een antwoord te geven. Het antwoord vindt hij voor een belangrijk deel in de ongeschreven politieke regels die de elites

³ Prak en Van Zanden, *Nederland en het poldermodel*, 17, 201, 203, 206, 208, 278.

⁴ Ibidem, 23, 208-210, 220, 229-231.

hanteerden. Zij zagen de politiek als een ernstige zaak; er was zakelijkheid en gerichtheid op resultaten. De verzuiling werd pragmatisch aanvaard; de meerderheid besliste in overleg met de minderheid en er werd getracht om iedereen evenveel te laten winnen en verliezen. Een andere belangrijke regel was dat de regering regeerde; het kabinet had dan ook een grote mate van autonomie. Verder was er de evenredigheidsregel, waarmee bijvoorbeeld de zendtijd op de televisie werd verdeeld afhankelijk van het aantal leden van de omroepverenigingen. Tenslotte waren depolitisering, geheimhouding en topconferenties van belang. Hoewel de elites veel macht hadden, zorgden ze er volgens Lijphart ook voor dat ze het vertrouwen van de achterban behielden. Dit gebeurde door een ideologische toonzetting, oligarchie en volgzaamheid. Na het verschijnen van zijn boek is er op een aantal punten kritiek gekomen. Daalder schrijft dat Lijphart de verzuiling overschatte; er was wel sprake van een verzuilde samenleving, maar er waren niet zulke duidelijke gescheiden blokken van de aard en scherpste die Lijphart schilderde.⁵ Volgens Daalder is er daardoor een te simpel en conformistisch beeld ontstaan ‘over de ontwikkelingen in een verzuild systeem tussen 1917 en 1967 – een beeld van a-politieke verstarring’.⁶

Waar Lijphart probeerde de politieke stabiliteit tijdens de verzuiling te verklaren, hebben de meeste andere onderzoekers vooral aandacht gegeven aan het verklaren van de verzuiling zelf. De eerste studies die de verzuiling in Nederland probeerden te verklaren, worden tegenwoordig aangeduid als emancipatieliteratuur. Werken binnen deze categorie gaan ervan uit dat de verzuiling een emancipatiebeweging is van calvinisten, katholieken en socialisten tegen de liberale bovenlaag. In de loop van de tijd is er echter nogal wat kritiek gekomen op de emancipatieliteratuur; er zou een overdreven beeld zijn gegeven van de werkelijke invloed van de liberale elite. Bovendien zou er ook binnen de liberalen gesproken kunnen worden van een emancipatiebeweging.⁷

Na de emancipatieliteratuur kwamen er wetenschappers die zich afzetten tegen de emancipatiethese. Deze wetenschappers zagen de verzuiling als een vorm van maatschappelijke beheersing: sociale controle speelde volgens hen een belangrijke rol. De verschillende zuilen ontstonden volgens sommige onderzoekers binnen deze stroming doordat kerken hun leden wilden beschermen tegen de verlokkingen van de vrijzinnigheid en de secularisatie. De klemtoon ligt in deze visie op de schoolstrijd. Anderen zien de maatschappelijke beheersing vooral in de uitdijende organisaties die steeds meer sectoren onder levensbeschouwelijk-onderscheiden patronaat brachten. Later werd de lijn van sociale controle nog verder doorgetrokken; de verzuiling was volgens Van Schendelen het streven van elites om eigen posities te verwerven en handhaven door bewust de maatschappelijke scheidslijnen aan te scherpen.⁸

Siep Stuurman heeft de verklaring van de verzuiling op een ander vlak gezocht; hij zag een duidelijk verband tussen de klassenstrijd tussen kapitaal en arbeid en de verzuiling. Bovendien speelde het specifieke karakter van de Nederlandse staat mee; er was een oligarchie waarin heren besluiten namen en de sociale lagen daaronder weinig tot geen invloed hadden.

⁵ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1984) 11-16, 106, 177-127; H. Daalder, ‘Politologen, sociologen, historici en de verzuiling’, in: *BMGN*, 100 afl. 1 (1985) 56-57.

⁶ Daalder, ‘Politologen, sociologen, historici en de verzuiling’, 57.

⁷ *Ibidem*, 54.

⁸ *Ibidem*, 55.

In die besluitvorming was de verhouding tussen kerk en staat een belangrijk vraagstuk, maar in tegenstelling tot Ellemers stelde Stuurman dat de Nederlandse politieke cultuur geen continuïteit vertoont van godsdienstige kampen die met elkaar strijden om de macht. Wel was de verzuiling volgens hem een tegenoffensief van kerken en de confessionele burgerij tegen de progressieve bewegingen in het laatste kwart van de negentiende eeuw. De verzuiling ontstond uit een combinatie van sociale en politieke conflicten, tegenstellingen in de heersende klasse en de bijzondere verhouding tussen kerk en staat. In de ontwikkeling van de verzuiling ziet Stuurman een geografische tweedeling: de verzuiling ontstond in levensbeschouwelijk gemengde gebieden zoals Zuid-Holland, Utrecht, Friesland en Twente. Tijdens de consolideringsfase breidde de verzuiling zich uit naar homogeen orthodox-protestantse gebieden en naar het katholieke zuiden. Stuurman ziet de verzuiling als het onbedoelde resultaat van een geheel aan strategieën waarin sociaal politieke organisatievormen, kerkelijke structuren en godsdienstige ideologieën met elkaar verweven werden. De verzuiling was een voorlopig sociaal en politiek evenwicht waarin wrijvingen en breuklijnen bleven bestaan.⁹ Stuurman heeft met zijn boek veel inzicht gegeven in de verzuilingsproblematiek. Zijn beschouwing van de schoolstrijd was een belangrijke bijdrage aan de verzuilingsdiscussie; er werd te veel gewicht gehecht aan de schoolstrijd. De Rooy heeft echter kritiek op het feit dat Stuurman veel gewicht hecht aan de ontwikkeling van de vakorganisatie en vraagt zich af of dit terecht is. Bovendien vindt hij dat Stuurman het belang van het interconfessionalisme, vakbonden waarin katholieken en protestanten samenwerkten, onderschat heeft. Verder is het jammer dat Stuurman geen direct verband heeft gelegd tussen de industrialisatie en de verzuiling.¹⁰

Een belangrijke ontwikkeling in het onderzoek naar de verzuiling is het Amsterdamse verzuilingsproject. Dit onderzoek concludeerde dat er op lokaal niveau geen sprake is van een verband tussen sociale politiek en verzuiling; de lokale verzuiling werd wel sterk beïnvloed door de nationale politiek.¹¹ Het onderzoek dat tijdens dit project plaatsvond, is gepresenteerd in verschillende publicaties. In *De verzuiling voorbij* wordt over drie thema's geschreven die belangrijk waren tijdens (de ontwikkeling van) de verzuiling; godsdienst, stand en natie. Opvallend bij deze verdeling is dat er wordt gesproken over standen en niet over klassen, zoals Stuurman doet. Tussen de beide termen bestaat wel degelijk verschil, hoewel klasse en stand in de praktijk vaak samenvallen. Klassen zijn economische groeperingen; criteria zijn bezit, inkomen en economische macht. Bij stand spelen juist sociale en psychologische factoren, zoals afkomst, opvoeding, beroep en traditie een rol. Iedere stand heeft een bepaald maatschappelijk aanzien. Vanaf het midden van de negentiende eeuw vond in de Nederlandse samenleving een verandering plaats van een standenmaatschappij naar een klassensamenleving.¹² Voor de verzuiling waren er in steden lokale, meest liberale elites aan de macht. Aan het einde van de negentiende eeuw gingen deze elite de bevolking opvoeden; ze wilden hen beschaving bijbrengen. Hierdoor verdween echter het standsgevoel en werden de scherpe

⁹ S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* (Nijmegen 1984) 11-13, 307-308, 311-312, 317-320, 327, 335.

¹⁰ E. Karel, 'Een nieuwe visie op de verzuiling', in: *Groniek. Gronings Historisch Tijdschrift* 8 (1984) 60; P. de Rooy, 'De verzuiling vergruisd, de columnologie in opmars', in: *BMGN* 100 afl. 1 (1985) 65-69; Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 170-176.

¹¹ Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 13; Blom en Talsma, *De verzuiling voorbij*, 114, 129.

¹² J.B. Wolters, 'Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw', in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 74 (1960) 30-52.

klassentegenstellingen vervangen door levensbeschouwelijke scheidslijnen. Opnieuw valt een verschil op met de visie van Stuurman; die stelt juist dat de verzuiling de klassentegenstellingen verbloemde en niet vervaagde. De verschillende zuilen gingen zich bezighouden met het sociale probleem dat met name in de steden bleef bestaan; er ontstonden arbeidersorganisaties met een verschillende levensbeschouwelijke achtergrond. Ook godsdienst was belangrijk tijdens de verzuiling. In de verzuilingsliteratuur is er weinig aandacht geweest voor de persoonlijke beleving van het geloof. Dit is te verklaren doordat dit verschijnsel niet aansloot bij de organisaties binnen de zuilen; het was echter wel heel belangrijk voor zowel orthodox-protestanten als katholieken.¹³

Naast godsdienst en stand was ook de natie een belangrijk thema tijdens de verzuiling. Lijphart schrijft dat er voor de verzuiling al sprake was van nationalisme. Dit werd versterkt door de nationale symbolen, zoals de vlag, de feestdagen, maar ook door de KLM, de strijd tegen het water en het koningshuis. De band met het koningshuis was vooral sterk onder de protestanten; de socialisten waren anti-monarchistisch en ook de katholieken hadden weinig met de koninklijke familie. Frans Groot stelt dat de bepaalde mate van eenheid die door deze factoren ontstond uitermate fragiel was. De herdenkingen van de Tachtigjarige Oorlog werden niet bijgewoond door katholieken en de socialisten wilden niet deelnemen aan feesten die betrekking hadden op het koningshuis. Ook waren er geregeld opstandjes. Er kan dan ook geconcludeerd worden dat de ontwikkeling naar de verzuiling zeker niet vloeiend verliep. Tijdens het verzuilingsproces wist men niet dat het goed zou komen.¹⁴ Helaas heeft het Amsterdamse verzuilingsproject niet geresulteerd in een echt nieuwe visie op de verzuiling. De conclusie luidde dat alles wat tot dan toe over de verzuiling geschreven was wel een beetje waar was. De lokale studies konden niet worden gegeneraliseerd. Dit leidt er toe dat er wel interessante suggesties werden gedaan, maar dat allerm minst alle problemen zijn opgelost.¹⁵

Tenslotte heeft ook Hans Righart onderzoek gedaan naar de verzuiling. Zijn studie is net als het Amsterdamse verzuilingsproject een vergelijking. Hij vergeleek echter niet verschillende steden, maar verschillende landen. Righart deed onderzoek naar het ontstaan van katholieke verzuiling in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland. Hij is van mening dat verzuiling onder de Nederlandse katholieken geen uniek en onvergelijkbaar verschijnsel is. In Oostenrijk, Zwitserland en België deden zich rond dezelfde tijd als in Nederland organisatorische en ideologische processen voor die een sterke gelijkenis met de Nederlandse ontwikkeling vertonen. De motivatie en het voorbeeld om te verzuilen kregen de katholieken volgens Righart van hun tegenstanders; de liberalen en vooral de socialisten konden volgens de katholieken beter organiseren. De katholieke wens om te verzuilen werd echter niet door iedere katholiek enthousiast ontvangen. Er was reserve onder de bisschoppen en ook andere traditionele machthebbers werkten de verzuiling tegen. Ondanks deze overeenkomsten waren er ook verschillen; zo verschilde de duur van het verzuilingsproces per land en was ook het karakter van de zuilen anders. Toch concludeert Righart dat de verzuiling in alle vier de landen een kerkelijke strategie tegen secularisering was. De lagere clerus zag in dat er aanpassingen gedaan moesten worden als de kerk in een moderniserende maatschappij wilde overleven. De verzuiling kan volgens Righart dan ook samengevat worden in bescherming door aanpassing.

¹³ Blom en Talsma, *De verzuiling voorbij*, 46, 76-78, 91-92, 94, 99.

¹⁴ Ibidem, 134, 146, 159-162, 176, 184, 191, 197, 199; Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 86, 89-91.

¹⁵ P. de Rooy, 'Zes studies over verzuiling', in: *BMGN* 110 (1995) afl. 3, 380-392.

Het boek van Righart is een zeer zorgvuldige, comparatieve studie naar de katholieke verzuiling. De Rooy vindt het dan ook merkwaardig dat er geen specifieke aandacht is voor het aandeel van het Vaticaan; de kerkelijke politiek wordt door Righart in strikt nationale context behandeld. Het onderzoek van Righart is een belangrijke aanwinst, waarin helaas weinig aandacht is voor een aantal aspecten waar Stuurman over schrijft, zoals zedelijkheid, vrouwenarbeid en de socialisatie van jongeren.¹⁶

Hoofdvraag

Zoals al eerder beschreven wil ik onderzoek doen naar het ontstaan van de verzuiling. Op stedelijk niveau speelde de herleving van het middenveld, het opnieuw ontstaan van een civil society een belangrijke rol bij het ontstaan van de verzuiling. Mijn hoofdvraag luidt daarom: in hoeverre vond op stedelijk niveau herleving van het middenveld in de vorm van verzuiling plaats tussen 1850 en 1914? Om een antwoord op deze hoofdvraag te geven zal gekeken worden naar twee thema's die de gemoederen na 1848 steeds heftiger gingen bezighouden: de schoolstrijd en de sociale kwestie. Voor de periodisering 1850-1914 is gekozen omdat er in deze jaren sprake was van een grote verandering in de politiek en op maatschappelijk terrein. In 1850 waren op de meeste plekken in het land nog de liberalen aan de macht, bovendien was er nog sprake van een vrij autoritaire staat. In de tweede helft van de negentiende eeuw vond echter een proces van democratisering plaats dat in Nederland met relatief kleine stappen ging. Door de industrialisatie werd de sociale kwestie in deze periode steeds belangrijker. Langzamerhand organiseerden verschillende groepen, zoals arbeiders en boeren, zich in de decennia na 1870. Als einddatum is gekozen voor 1914; in dat jaar begon de Eerste Wereldoorlog en onder andere daarmee brak een nieuwe periode aan.¹⁷

De hoofdvraag zal beantwoord worden door onderzoek te doen naar Harderwijk en Roermond. De steden kunnen goed met elkaar vergeleken worden. Het waren beide kleine steden, maar ze hadden wel een regionale functie op het gebied van handel, rechtspraak en onderwijs. In Roermond was het grootste deel van de bevolking katholiek; in Harderwijk waren de meeste mensen protestants. Naast een verschil is dit een overeenkomst; in beide steden was sprake van een bepaalde homogeniteit op religieus gebied. Verder valt op dat beide steden te maken hadden met een afwijkende bevolkingsgroei; Harderwijk en Roermond bleven achter bij de rest van Nederland als het ging om de groei van het aantal inwoners. Tenslotte lagen beide steden buiten Holland en daarmee buiten het kerngebied van de politieke machtsvorming in Nederland.¹⁸ Wanneer in kleine steden als Harderwijk en Roermond herleving van het middenveld plaatsvond rondom de schoolstrijd en de sociale kwestie, dan zal dit ook gelden voor andere en grotere steden in Nederland.

¹⁶ H. Righart, *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel 1986) 254-274; P. de Rooy, 'H. Righart, De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland', in: *BMGN* 104 (1989) afl. 4, 473-475.

¹⁷ Prak en Van Zanden, *Nederland en het poldermodel*, 230.

¹⁸ P. Nissen, *Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners* (Hilversum 2014) 381-383; D.J. Wolffram, *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provinciestad Harderwijk 1850-1925* (Amsterdam 1993) 1,4, 8, 12.

Opzet

Om deze steden goed te kunnen vergelijken en een antwoord te kunnen geven op de vraag in hoeverre in Harderwijk en Roermond herleving van het middenveld in de vorm van verzuiling plaatsvond tussen 1850 en 1914 heb ik verschillende deelvragen opgesteld. Als eerste wil ik onderzoek doen naar de armenzorg. Vonden er veranderingen plaats in het beleid ten aanzien van de armenzorg in Harderwijk en Roermond? Onder de armen vielen mensen die leefden van de bedeling, maar ook veel arbeiders en natuurlijk werkelozen konden moeilijk rondkomen. Welke initiatieven werden er na 1850 genomen om deze mensen te helpen? Welke rol speelden de socialisten daarbij en wat deden andere godsdienstige en levensbeschouwelijke groepen? Ten tweede wil ik kijken welke initiatieven er werden genomen om het onderwijs in Roermond en Harderwijk de dominantie levensbeschouwing in de stad te laten weerspiegelen. Hiervoor is al beschreven dat in Roermond de meeste mensen katholiek waren en in Harderwijk de meerderheid protestants was. In beide steden was echter rond 1850 nog een liberale elite aan de macht. Ik zal onderzoeken hoe de katholieken in Roermond en de protestanten in Harderwijk met behulp van het onderwijs probeerden een stempel te gaan drukken op de samenleving. Onder onderwijs versta ik dan allerlei educatieve initiatieven, naast het onderwijs dat door de overheid werd gesubsidieerd.

Deze deelvragen vormen direct ook de opzet van deze scriptie. In het eerste hoofdstuk zal gekeken worden naar veranderingen in de armenzorg; wat schrijft Stuurman hierover, welke ontwikkelingen waren er in Roermond en Harderwijk en hoe inclusief waren de initiatieven die genomen werden? Waren de voorzieningen voor iedereen toegankelijk en dus inclusief of waren er bepaalde voorwaarden aan verbonden? Welke invloed hadden vragen en ontwikkelingen op het gebied van de armenzorg op het overleg tussen de stedelijke elites? In het tweede hoofdstuk zullen de ontwikkelingen met betrekking tot het onderwijs voor 1870 worden belicht. Er is gekozen om de deelvraag over educatieve initiatieven in twee hoofdstukken te beantwoorden, omdat er veel over dit onderwerp te schrijven is. Na 1870 kwam er een nieuwe onderwijswet en speelden er daardoor andere zaken als daarvoor. Het tweede hoofdstuk zal eerste de situatie schetsen zoals die rond 1850 landelijk en in Harderwijk en Roermond was. Vervolgens wordt er aandacht gegeven aan de Schoolwet-Van Bruggen, de H.B.S.-wet en de ontwikkelingen onder protestanten, katholieken en liberalen. Bijzondere aandacht wordt bij dit alles gegeven aan de lokale gevolgen van nationale besluiten en de mate waarin de educatieve initiatieven inclusief waren. In het laatste hoofdstuk worden de ontwikkelingen op het gebied van onderwijs na 1870 besproken. Welke gevolgen had de Schoolwet-Kappeyne in Harderwijk en Roermond? Veranderde het overleg tussen de elites in de beide steden door de veranderingen op het gebied van het onderwijs? Tenslotte zal er in de conclusie een antwoord worden gegeven op de hoofdvraag.

Hoofdstuk 1 – Armenzorg

Tijdens de negentiende eeuw was er sprake van economische stagnatie. Door een onstabiele arbeidsmarkt met weinig langlopende arbeidscontracten ontstond er onvermijdelijk armoede. De armen waren groepen arbeiders en hun gezinnen die periodiek te weinig verdienden om in leven te blijven. Hoewel de meeste mensen tijdelijk arm waren, was armoede wel een structureel probleem dat ieder jaar terugkeerde. De industrialisatie zorgde niet voor een oplossing van het armoedeprobleem, maar versterkte dat op sommige plekken juist. Na de industrialisatie werd nagedacht over een oplossing van de sociale kwestie; hoe konden de beroerde levensomstandigheden van de arbeidende bevolking verbeterd worden en wat kon er gedaan worden voor hun toekomstige integratie in het politieke bestel?¹⁹ In dit hoofdstuk wordt onderzocht of er veranderingen plaatsvonden in het beleid ten aanzien van de armenzorg in Harderwijk en Roermond tussen 1850 en 1914. Welke initiatieven werden er genomen om de armen te helpen?

Landelijke situatie rond 1850

Tot 1851 was er weinig overheidsbemoeienis met de armenzorg, hoewel er lokaal wel aanzienlijke gemeentelijke subsidies werden gegeven aan instellingen die zich met zorg voor armen bezighielden. In 1800 was er een wetsontwerp gemaakt om te zorgen voor meer staatsbemoeienis met het armbestuur, maar dit wetsontwerp ging in 1802 definitief in de ijskast. Na 1815 werd de armenzorg geregeld door een Koninklijk Besluit; kerkelijke en particuliere armenzorg was de regel en de staat was in de armenzorg toezichhoudend en aanvullend. Dit Koninklijk Besluit verwoordde echter de theorie, in de praktijk was er sprake van een onoverzichtelijke verstrengeling van kerkelijke en gouvernementele bevoegdheden en in de praktijk handelden de lokale armenzorginstellingen naar plaatselijk gebruik. Alle pogingen tot verbetering en hervorming van het bestaande, weinig effectieve stelsel liepen echter stuk op tegenwerking van de kerkelijken en andere conservatieven. Voor hen was de armenzorg een middel tot sociale controle en patronage; zij voelden weinig voor moderne ideeën. Volgens Stuurman hadden ze een sociale filosofie van een op geldkapitaal en grondbezit terende klasse, die het armenvraagstuk bezag onder het gezichtspunt van ordehandhaving en zedelijkheid. Wanneer de staat zich met het armenvraagstuk zou gaan bemoeien en zou zorgen voor een centrale regeling, dan zou dat hun lokale machtsnetwerken kunnen opbreken en dat wilden ze voorkomen. De liberalen die in de jaren 1840 opkwamen hadden heel andere ideeën over het regelen van de armenzorg. Zij wilden een nationale staat gebaseerd op een rationele beschavingsideologie; in zo'n staat moesten armenzorg en onderwijs bij wet geregeld worden. Daarin mocht geen heersende kerk zijn en mensen mochten geen privilege hebben op grond van afkomst of kerkelijke gezindte. Overigens spraken de liberalen zich niet uit tegen privileges op grond van klasse en sekse.²⁰ De overheid bemoeide zich tot 1850 dus nauwelijks met de armenzorg. Wel waren er honderden lokale armenzorginstellingen die ondersteuning gaven aan groepen arbeiders en hun gezinnen die periodiek te weinig verdienden om in leven te blijven.

¹⁹ M.H.D. van Leeuwen, *De eenheidsstaat: onderlingens, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890* (Amsterdam 2000) 239; Prak en Van Zanden, *Nederland en het poldermodel*, 23, 147-148.

²⁰ Van Leeuwen, *De eenheidsstaat*, 241-242; Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat*, 114-115; Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 67.

Zonder ondersteuning waren zij weggetrokken of overgegaan tot ongewenste overlevingsstrategieën, zoals bedelarij en in het ergste geval waren deze mensen van de honger gestorven. Het waren met name de seizoenarbeiders die het in de winter moeilijk hadden: ‘De losse en los-vaste arbeiders worden, als hun krachten geheel of gedeeltelijk verbruikt zijn, aan de liefdadigheid en het armbestuur prijsgegeven. Zijn zij lid van een kerkgenootschap, dan krijgen zij hiervan eenige bedeeing, anders van het Burgerlijk Armbestuur. Deze ondersteuning is echter altijd hoogst onvoldoende. (...) De rest van het onderhoud moet bij elkaar worden gescharreld, meestal gebedeld, doch het blijft natuurlijk gebrek lijden.’²¹ Uit dit citaat blijkt dat hoewel de bedeling voor een deel van de arbeiders weliswaar heel gewoon was, het niet genoeg was om van te leven. De hoogte van de bedeling wisselde dan ook van streek tot streek en van plaats tot plaats, aan de hand van de arbeid die gedaan werd, het aantal armen en de inkomsten van de instellingen voor armenzorg. De aanvulling op de bedeling werd bij elkaar gescharreld door loon uit werk, hulp van familie, giften van rijkere burgers, het verpanden van goederen, het kopen op krediet of uit illegale overlevingsstrategieën, zoals bedelarij, kruimeldiefstal of prostitutie.²²

Hoe zag de Nederlandse samenleving rond 1850 eruit; wat was de sociale structuur? Giele en Van Oenen hebben onderzoek gedaan naar de mannelijke beroepsbevolking in die tijd en op basis daarvan hebben ze de volgende indeling in klassen en lagen gemaakt²³:

Grote burgerij	3,0 %		
Kleine burgerij	22,7% waarvan:	kleine zelfstandigen	18,4%
		intellectuelen en beamtten	4,3%
Boeren	23,9%		
Werklieden	19,8% waarvan:	handwerks- en ambachtslieden	10,8%
		dienstpersoneel	8,6%
		geschoolde industriearbeiders	0,3%
Arbeiders	30,2% waarvan:	landarbeiders, veen, polder, dijk	22,0 %
		sjouwers, losse ongeschoolde arbeiders	3,5%
		ongeschoolde fabrieksarbeiders	3,7%

Harderwijk en de armenzorg rond 1850

‘Hoewel Harderwijk, zoo wegens zijne ligging aan zee en aan de straatwegen, als omdat de dagloonen er zeer goedkoop zijn, zeer geschikt was voor eene fabrieksstad, vindt men er echter weinige fabrieken en trafijken.’²⁴ Dit schreef een man in 1844; Harderwijk was rond 1850 dan ook een provinciestad met weinig economische status. De economie steunde vooral op de Zuiderzeevervisserij en de landbouw. Bovendien ging de handel vanuit Amsterdam naar het Gelderse achterland via Harderwijk. Daardoor had de stad toch een regionale functie in de handel, het onderwijs en de rechtspraak. Tot 1811 was de Gelderse Universiteit in de stad gevestigd. Vlak nadat die was opgeheven kwam het Koloniaal Werfdepot in Harderwijk. Hier verzamelden zich de koloniale troepen voor hun vertrek naar Nederlands-Indië en werden ze

²¹ Van Leeuwen, *De eenheidsstaat*, 239-241.

²² Ibidem, 241.

²³ Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 117.

²⁴ A. Doedens en L. Mulder, ‘Een stad van tegenstellingen. Harderwijk 1813-1933’, in: *Zuiderzeesteden. Enkhuizen, Hoorn, Muiden en Harderwijk in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1985) 158.

klaargestoomd voor hun rol in het Nederlands imperialisme. Door de komst van het Koloniaal Werfdepot ontstond een bloeiende middenstand; die kwam echter tot een einde toen in 1909 het werfdepot werd vervangen voor een regulier garnizoen van de landmacht. Opvallend aan Harderwijk is dat de bevolkingsgroei aan het einde van de negentiende en begin van de twintigste eeuw achterbleef bij die in de rest van Nederland. Tot 1909 was er sprake van een groei van de lage standen: vissers, landbouwers en arbeiders. De toplaag bestond in dat jaar uit 13 schatplichten (van de 1078 mensen die belasting moesten betalen). De middenstand bestond uit ongeveer een derde van de bevolking van Harderwijk. Het merendeel van de bevolking was protestants en er waren minderheden van katholieken en Joden. De protestantse meerderheid was zeker niet homogeen; er waren verschillende geloofsrichtingen vertegenwoordigd. Bovendien konden de protestanten pas in de loop van de twintigste eeuw hun stempel drukken op de lokale samenleving.²⁵

In Harderwijk ontvingen in 1848 in totaal 805 personen bedeling; dat was 14,5 procent van alle inwoners. Het aantal bedeelden nam echter geleidelijk af en in 1885 ontving nog maar 3,4 procent van de Harderwijkers armenzorg. Tot in de jaren 1879 beven de bedelingscijfers in Harderwijk echter aan de hoge kant.²⁶ Wie hielp deze armen? Sinds 1840 was er in Harderwijk een burgerlijk armbestuur. Dit burgerlijk armbestuur was er voornamelijk voor de tijdelijk bedeelden; de mensen die werkloos waren in de winter. Het werd in de negentiende eeuw overheerst door vertegenwoordigers van de bovenlaag van de lokale samenleving: schoolhoofden, gymnasialeiding en leraren, hoger rijks- en gemeenteambtenaren, wethouders, renteniers en enkele welvarende middenstanders. Meestal hadden deze mensen ook nog vergelijkbare functies, zoals lid van de Commissie voor Utdeling van Warme Spijzen, beter bekend als de Soepcommissie of regent van het Gereformeerde Oude Mannen, Vrouwen en Kinderhuis. Omdat deze instellingen onder gemeentelijk toezicht stonden, werden de leden benoemd door de gemeenteraad; de Soepcommissie bestond zelfs uitsluitend uit gemeenteraadsleden. Vanaf 1848 werd het burgerlijk armbestuur, met uitzondering van één remonstrant in 1886, tijdens de negentiende eeuw gevormd door hervormden. Toch was het niet zo dat de hervormde diaconie en het burgerlijk armbestuur vergelijkbaar waren in samenstelling. Slechts drie van de drieëntwintig leden die tot 1886 toetraden tot het armbestuur waren eerder lid geweest van de hervormde kerkenraad en alleen griffier mr. P.J.F. van Voorst Vader combineerde vanaf 1878 het hervormde ouderlingschap met de functie van burgerlijk armbestuurder.²⁷

Naast het burgerlijk armbestuur waren er particuliere liefdadigheidsinstellingen in Harderwijk; daarin waren de burgerlijk armbestuurders veel minder prominent aanwezig. Tot de particuliere instellingen behoorden onder andere de Vereeniging tot Wering van Bedelarij door Werkverschaffing (ook wel kortweg de Werkverschaffing genoemd), die in 1850 werd opgericht en de Nieuwjaarscommissie, die sinds 1861 pakketten met levensmiddelen uitdeelde aan de armen om zo de traditionele bedelarij langs de deuren op Nieuwjaarsdag te voorkomen. De activiteiten van de Nieuwjaarscommissie waren net als die van de Vrouwenvereniging van

²⁵ Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 1-8, 17.

²⁶ Doedens en Mulder, 'Een stad van tegenstellingen', 148, 153.

²⁷ Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 60-61, 75.

Liefdadigheid, die in 1845 was opgericht en kleding uitdeelde onder de armen, marginaal; ze zorgden hooguit voor verlichting van de nood.²⁸

De Werkverschaffing haalde bedelaars van de straat en bood ze werk aan. Dit gebeurde omdat de rijken niet dagelijks met armoede geconfronteerd wilden worden; zij beschouwden bedelarij in de eerste plaats als een zedelijk kwaad en zagen het pas in de tweede plaats als een economisch noodzakelijke activiteit voor armen. De vereniging was een aanvulling op de armoedebestrijding door armbesturen en verschafte nuttige arbeid aan armen, die daardoor vertrouwd raakten met geregelde arbeid. Het uiteindelijke doel was dat de armen in staat zouden zijn zelf geregelde arbeid te vinden en daarmee volwaardig burger van de (liberale) maatschappij zouden worden. De Werkverschaffing had geregeld contact met de armbesturen om te voorkomen dat de tewerkgestelden ook bedeling zouden ontvangen. Ook met de gemeenteraad was er een goede relatie, maar de Werkverschaffing verkreeg geen financiële steun. In de directie van de Werkverschaffing was de lokale elite wel vertegenwoordigd, maar niet overheersend. De dienst werd in de directie van de vereniging uitgemaakt door welvarende middenstanders: meest hervormden en enkele katholieken en Joden. Na 1867 zaten er echter alleen nog maar hervormden in het bestuur. Welk werk deden de armen via de Werkverschaffing? Bij het werk werd gezorgd voor scheiding van de seksen. De vrouwen moesten tegen stukloon kousen breien en handschoenen maken. De jongens en de mannen kregen een minimaal dagloon om in de wintermaanden in een werkplaats stalbezems te binden, klompen te maken en matten te vlechten. De Werkverschaffing was een zeer succesvolle onderneming doordat er geen problemen waren met de afzet van de producten.²⁹

Er waren ook kerkelijke armenzorg instellingen. De hervormde diaconie steunde hun arme leden. Dit was een tamelijk vaste en dus goed controleerbare groep armen, die voor de helft uit weduwen bestond. Tot 1839 had de diaconale armenzorg jaarlijks een gemeentelijke subsidie ontvangen, maar in dat jaar gaf de kerk die op en ging de diaconie alleen de eigen leden bedelen. Hierdoor werd de armenzorg voor hen overzichtelijker en konden de kosten beter in de hand gehouden worden. De financiële middelen kwamen na 1839 uit collectes en de renten en pachten van fondsen en onroerend goed. Financieel stond deze kerkelijke instelling er waarschijnlijk beter voor dan het burgerlijk armbestuur; verhoudingsgewijs gaf de diaconie namelijk meer uit per bedeelde dan de gemeente. Tenslotte was er ook een Rooms-Katholiek armbestuur. Tot 1860 kreeg dit armbestuur f300 per jaar van de gemeente, maar daarna werd die steun stopgezet omdat de rooms-katholieken weigerden steun te geven aan bedelden die niet uit Harderwijk kwamen. Het Joodse armbestuur ontving sinds 1855 die financiële ondersteuning niet meer, omdat de nieuwe armenwet bepaalde dat men alleen overheidssubsidie zou krijgen wanneer ook niet-leden in aanmerking kwamen voor bedeling. De Joden gaven overigens vooral steun aan volksgenoten die op doortocht waren en één of enkele nachten in Harderwijk verbleven.³⁰

In Harderwijk had de lokale elite veel invloed in de burgerlijke armenzorg; in de particuliere en kerkelijke armenzorg instellingen was die lokale elite veel minder aanwezig. Verder valt op dat de hervormden na 1850 steeds meer invloed kregen in de armenzorg; naast de hervormde diaconie beheersten de confessionelen ook het burgerlijk armbestuur. Bovendien

²⁸ Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 60, 64.

²⁹ *Ibidem*, 62-64.

³⁰ *Ibidem*, 61, 75.

zaten er in het bestuur van de Werkverschaffing na 1867 alleen nog maar hervormden. De algemene instellingen voor armenzorg waren inclusief, maar de religieuze armenzorg was alleen voor leden en daarmee was deze exclusief.

Roermond en de armenzorg rond 1850

Tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw groeide het aantal inwoners van Roermond; in 1855 woonden er 7474 mensen in de stad. Daarmee was Roermond de grootste stad in Limburg na Maastricht. In de tweede helft van de negentiende eeuw was Roermond echter geen koploper meer; de stad groeide nog steeds, maar die groei bleef achter bij de rest van Nederland. In de eerste helft van de negentiende eeuw was Roermond de stad van industriële inventiviteit, culturele creativiteit en een zekere liberale vrijzinnigheid. Dit veranderde echter vanaf 1850; in de eeuw die volgde was Roermond vooral een Roomse stad: het centrum van kerkelijke kunstnijverheid, een katholieke onderwijsstad, een bisschopsstad en de leverancier van drie katholieke minister-presidenten. Ondanks dat de stad minder bekendheid kreeg in Nederland bleef het de juridische hoofdstad van Midden- en Noord-Limburg. Roermond hoorde pas sinds 1815 bij Nederland. De stad had dan ook weinig banden met Nederland en richtte zich vaak meer op de rest van Limburg en de aangrenzende delen van België en Duitsland. Toen Roermond bij Nederland werd gevoegd kwamen er Hollandse ambtenaren die vorm gingen geven aan het gewestelijk bestuur, de rechtbank en de financiële administratie. Bovendien werd er een garnizoen gelegerd in de stad. Om de handel en nijverheid in Roermond te laten functioneren was een goede bereikbaarheid van de stad noodzakelijk. Er werd echter pas in 1867 een vaste oeververbinding over de Maas aan gelegd; tot dan toe was de stad alleen per veer bereikbaar. Twee jaar eerder, in 1865, was er in de stad een spoorlijn aangelegd; dit was echter een noord-zuidverbinding, de oost-westverbinding liet nog veertien jaar op zich wachten. Deze verbeteringen in de verkeerstoegankelijkheid zorgden voor een toename van de mobiliteit van de bevolking in de eerste helft van de twintigste eeuw. In de tweede helft van de negentiende eeuw was een groot deel van de bloeiende industrie in Roermond verdwenen en waren daardoor de oorzaak van een ongunstig investeringsklimaat na 1850. Vanaf 1867 heerste er algemene moedeloosheid op het gebied van handel en nijverheid; er waren veel minder papier- en textiel fabrieken, waardoor de werkgelegenheid was afgenomen en veel werknemers konden geen nieuw werk vinden. Toch bloeiden sommige bedrijfstakken, zoals de metaalindustrie, de chemische industrie en de elektrochemische industrie. Ook was er een bescheiden bloei bij koffiebrandrijen en tabaks- en pijpfabrieken. Daarnaast werd Roermond steeds meer het centrum van de agrarische regio; er kwam een groente- en fruitveiling, een slachthuis en kwamen er rond de eeuwwisseling coöperatieve zuivel- en boterfabriekjes en een eiermijn. Het grootste deel van de bevolking van Roermond was katholiek; er was echter ook sinds het begin van de negentiende eeuw een hervormde gemeente. Deze protestanten hadden zich georganiseerd in onder andere een zangvereniging en een bewaarschool voor kleuters. Bovendien was er een klein protestants ziekenhuis. Bovendien woonden er enkele Joden in Roermond; in de tweede helft van de negentiende eeuw waren dit er ongeveer 140. Zij waren soms vergaand geassimileerd.³¹

³¹ Nissen, *Roermond*, 381-410, 448-449, 511; H. Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw* (Hilversum 2003) 16.

Roermond was een stad met een zeer sterke standenstructuur; er waren weinig tot geen mogelijkheden voor interactie tussen de verschillende sociale geledingen. Na het midden van de negentiende eeuw veranderde de Nederlandse samenleving door de industriële revolutie. Er kwam een andere maatschappelijke structuur; door de democratisering van de luxe begonnen de standsverschillen te vervagen. Maar in Roermond bleven de standen voor een belangrijk deel gehandhaafd; bovendien had de kleine stad uitzonderlijk veel standen. Dit leidde tot verstarring van het maatschappelijk leven. De sociëteiten waren erg belangrijk voor de stedelijke elite; tot in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw kon voor een nieuwkomer in Roermond de keuze voor een ‘verkeerde’ sportvereniging of ander gezelschap fataal zijn voor de sociale acceptatie van de betrokkene. Onder de elite en de middenstanders stonden de arbeiders en de rij werd gesloten door een onderlaag van armen. In Roermond was een grote groep structureel werkeloze armen; zij leefden van de bedeling en toonden vaak weinig initiatief om hun omstandigheden te verbeteren.³²

Het liberalisme, dat als economisch systeem het ideaal van alle groeperingen was, had in Roermond geleid tot verscherping van de sociale tegenstellingen. De grote sociale verschillen zorgden voor verzet onder arbeiders, maar ook van meer ontwikkelden onder de overtuigde christenen. De loontrekkers misten echter de kracht en de moed om zelf in verzet te komen tegen hun verpaupering. Ook de bisschop deed weinig om verandering te brengen in hun situatie. Voor Paredis was de christelijke caritas het enige en afdoende antwoord op de ellende, die de liberale econome vooral voor de loontrekkende werknemer meebracht. Bovendien durfde hij niet in naam van de kerk aan te dringen op rechtvaardigere arbeidsvoorwaarden, omdat hij dacht dat daarmee de vanzelfsprekende maatschappelijke structuur doorbroken zou worden. In Roermond werd dan ook nog steeds geprobeerd om de nood te lenigen via de oude kanalen. Wel bleek uit zijn preken bewogenheid met het lot van de armen: hij spoorde zijn toehoorders aan tot naastenliefde.³³

Armenwet-Van Reenen

Al aan het begin van de negentiende eeuw waren er stemmen te horen van mensen die vonden dat de armenzorg een landelijke publieke dienst behoorde te zijn en niet een tak van de plaatselijke kerk. Wetgeving zou een einde kunnen maken aan het overwicht van de kerken in armenzorg, de verschillen tussen plaatsen en geloofsgroepen kunnen gladstrijken en kunnen zorgen voor gelijk recht op armenzorg. Maar de armenzorg was altijd een kerkelijke taak geweest en de tegenstanders vonden dat de armenzorg een onvervreemdbare taak van de kerk was en geen staatsbezit. Rond 1850 laaide discussie over de armenzorg opnieuw op en in de grondwet van 1848 werd vastgelegd dat de armenzorg een voorwerp van staatszorg was. Vervolgens werd er in 1851 een conceptarmenwet gemaakt; daarin werd gesteld ‘dat een beschaafde staat (...) verplicht is, te zorgen zoveel mogelijk dat zijne leden niet van gebrek omkomen. Bedeling naar kerkgenootschap kan dit niet. Reeds de afscheiding van de armen naar de geloofsbelijdenissen belet in den algemeenen maatschappelijken strijd tegen de armoede, die groote maatregelen zonder welke de nederlaag zeker is.’ Thorbecke zag ‘kerkelijke

³² Nissen, *Roermond*, 478-482; A. Wojakowski, *De onmaatschappelijkheid te Roermond* (Roermond 1956) 8; Wolters, ‘Standen en klassen’, 30-52.

³³ J.M. Gijzen, *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886). Bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd* (Assen 1968) 128, 308-309, 315.

ondersteuning als prijs, als premie van kerkelijke onderworpenheid'.³⁴ In de conceptwet stond dan ook dat de overheid toezicht zou houden op de reglementen zowel van de burgerlijke, als van de kerkelijke en particuliere armenzorginstellingen. Alle armbesturen zouden verplicht worden om een jaarverslag van het armwezen te maken en de staat kon zich desnoods met geweld toegang verschaffen tot de boeken en stukken om de juistheid te controleren. Er kwamen felle reacties van de confessionelen op dit voorstel; maar er was ook kritiek van liberalen: de nationale armenbelasting was hen een doorn in het oog. Dit leidde tot de val van het kabinet in 1853.³⁵

Uiteindelijk kwam er in 1854 onder een nieuw kabinet een armenwet waarin alles bij het oude bleef. Het burgerlijk armbestuur mocht slechts bijspringen als het volstrekt onvermijdelijk was en niet als de kerk ook bedeling gaf aan die arme. Met een aanpassing in 1870 bleef deze wet tot 1912 van kracht. Bij deze wet waren er twee vereisten: de kerk moest over voldoende geld beschikken en de gelovigen moesten verplicht hulp bij de kerk zoeken. Het probleem was echter dat dit laatste niet bij wet verplicht was. Bovendien had de kerk niet altijd voldoende geld en wilde staat niet de kerkelijke en particuliere instellingen helpen. Daardoor moest de burgerlijke armenzorg echter steeds meer bedelden opvangen en stegen de kosten van de burgerlijke armenzorg, terwijl die van de kerkelijke en particuliere armenzorg daalde.³⁶

In Roermond werd een aantal jaren na de armenwet-Van Reenen een afdeling van de Vincentiusvereniging gestart. De Vereniging van de Heilige Vincentius was in 1833 opgericht in Parijs met als doel zelfheiliging door het beoefenen van christelijke naastenliefde. De vereniging wilde de tegenstelling tussen rijk en arm verminderen door hulpverlening aan de armen. In 1846 was er een Nederlandse afdeling opgericht in Den Haag; daarvan konden katholieke mannen van onbesproken gedrag lid worden. Er waren bijdragende leden en werkende leden, die laatsten zetten zich naast hun geldelijke bijdrage ook persoonlijk in. Op 14 februari 1859 werd er in Roermond de Sint Christoffel Conferentie opgericht.³⁷ Deze conferentie was bij elkaar geroepen door een aantal geestelijken met goedkeuring van Paredis. De conferentie ging voortvarend van start met individuele hulpverlening, die werd aangepast aan de persoonlijke omstandigheden van de arme. Zo ontving een gezin f1,10 per week zodat één van de kinderen bij de Zusters van de Liefde naar school kon. De hulpverlening aan armen kende een piek in de winter door grotere werkloosheid en kou; in de zomer was de hulp zo beperkt mogelijk omdat er dan meer werk was en de levensmiddelen goedkoper waren. In 1860 werd er een spijskokerij opgericht waar de armen vijf dagen per week soep konden krijgen; die soep moest zo voedzaam en zo goedkoop mogelijk zijn. Bij de afbraak van het gebouw zes jaar later waren er ruim 65.000 porties uitgedeeld. Voor de kinderen van de bezochte gezinnen werd er in 1883 een kerstfeest georganiseerd. Ieder kind kreeg een stuk peperkoek, een muts en een voorschortje. De kinderen die regelmatig naar school gingen, kregen iets extra's. In 1891 kregen alle kinderen die de school en de kerk trouw bezochten een eigen spaarbankboekje bij de

³⁴ Van Leeuwen, *De eenheidsstaat*, 243.

³⁵ Ibidem, 239-245.

³⁶ Ibidem, 245.

³⁷ De lokale afdelingen van de Vincentiusvereniging worden aangeduid als conferenties.

Roermondse Spaarbank. Deze beloningen hadden resultaat, het verzuim op school daalde namelijk flink.³⁸

Naast de Vincentiusvereniging waren er nog andere organisaties die armenzorg verleenden in Roermond. Er waren twee kerkelijke instellingen: de St. Elisabeth Vereniging, opgericht in 1852 en de armenzorg van de Nederlands Hervormde Gemeente (1855). Ook was er een particuliere instelling: het Roermonds Genootschap tot lenigingen van armoede bestond tussen 1853 en 1857; en tenslotte waren er twee algemene voorzieningen: het Bureau van Weldadigheid (1824-1854) en de Algemene armeninstelling. Armenzorg was ook het hoofddoel van bijna alle actieve religieuzen in Roermond. De Broeders van O. L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen trokken zich het lot van verschoppelingen aan en wilden alle kinderen van armen opvangen. De Zusters van de Liefde uit Tilburg onderhielden sinds 1851 een huishouding voor oude van dagen en weeskinderen. Opvallend is dat in Roermond de gemeente toezicht hield op het beheer en de werkwijze van al deze armenzorginstellingen. Dit deed het gemeentebestuur door in 1913 de stedelijke Armenraad op te richten, die de sociale hulpverlening moest coördineren.³⁹ Er kan geconcludeerd worden dat de kerk in Roermond, net als in Harderwijk, een belangrijke rol had in de armenzorg. Zo was de Vincentiusvereniging een initiatief van de katholieken. Opvallend is dat de oprichting hiervan niet gebeurde door bisschop Paredis, maar door lagere geestelijken.

Zorg voor wezen in Harderwijk

In Harderwijk waren er een Burgerweeshuis en een Gereformeerd Kinderhuis. De eerste was alleen bestemd voor wezen van de meer gegoede hervormde ingezetenen. Tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw was het stedelijk bestuur de eindverantwoordelijke, maar de regenten wisten het zo te sturen dat de invloed van de Burgemeester en de Wethouders in de praktijk minimaal was. Na de armenwet-Van Reenen kwam het Burgerweeshuis in 1854 helemaal los te staan van het stedelijk bestuur. Het Burgerweeshuis werd daarmee een bijzondere instelling en kreeg dezelfde wettelijke status als de Werkverschaffing.⁴⁰ Naast het Burgerweeshuis was er ook een Gereformeerd Oude Mannen-, Vrouwen- en Kinderhuis (meestal afgekort tot Gereformeerd Kinderhuis). De verpleging in dit huis was in handen van de hervormde diaconie, maar de regenten werden benoemd door de gemeenteraad. De samenstelling van het college van regenten door de jaren heen laat zien dat de band met de hervormde gemeente steeds losser en die met het gemeentebestuur steeds nauwer werd. In het Burgerweeshuis en in het Gereformeerd Kinderhuis werden ieder jaar vijftien tot vijfentwintig kinderen opgevoed onder leiding van een weeshuisvader en –moeder. Bovendien woonden in het Gereformeerd Kinderhuis ongeveer twintig ouden van dagen en enkele gebrekkigen. Verder plaatsten de hervormde diaconie en het burgerlijk armbestuur er geregeld behoeftige bejaarden.⁴¹

³⁸ S. van Esser, *Vincentius Roermond, 150 jaar, maar nog springlevend* (Roermond 2009) 5-10.

³⁹ G. van Bree, *Acht eeuwen Roermond, de Roermondnaren en hun armen en zieken* (Zwolle) 107, 114; Van Esser, *Vincentius Roermond*, 7; Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis*, 315, 321; Nissen, *Roermond*, 463.

⁴⁰ O. Moorman van Kappen, *Tot behoef der arme wesen. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Burger Weeshuis te Harderwijk* (Zutphen 1981) 167-179; Van der Zee, *100 jaar Harderwijk*, 189-204; Wolffram, *Bezwaarden en verlichten*, 65-66.

⁴¹ Wolffram, *Bezwaarden en verlichten*, 67.

Veranderingen

Tussen 1850 en 1870 was er sprake van een langzame sociale en economische ontwikkeling, de lonen stegen nauwelijks en de industrialisatie was lokaal en beperkt. Bij het grootste deel van de Nederlandse bevolking overheerste in die jaren de strijd om het bestaan alle andere problemen. Hun ideologische en politieke horizon was beperkt tot de stad of het dorp. Politiek was in die tijd dus een zaak van een kleine minderheid; maar 2,66 procent van de gehele Nederlandse bevolking had stemrecht in 1850.⁴²

In Roermond groeide intussen het besef dat de bestaande standenindeling niet onveranderlijk was. Het tijdschrift *De Wachter*, dat algemeen was, schreef dat de uitspraak ‘wie arm wordt geboren, moet zijn armoede maar dragen als zijn kruis en zal in het hiernamaals wel gelukkig worden’ niet langer voldeed. Sociale veranderingen waren noodzakelijk, maar er werd nog niet geschreven over de rechten van arbeiders tegenover de patroon. Wel was er in het tijdschrift een bewustwording van de problematiek van de huidige situatie. In *De Katholiek*, de katholieke tegenhanger van *De Wachter*, stond echter dat de rechtmatige orde gehandhaafd moest worden en de schrijvers waren bang voor een aantasting van de bestaande situatie. Het tijdschrift schreef dat de Heer ieder zijn lot geeft: wie veel bezit, moet de arme helpen niet te verhongeren. Het socialisme kreeg in Limburg weinig voet aan de grond; de meeste mensen zagen het als een anarchistische beweging en wilden er niets mee te maken hebben. Paredis schreef dan ook niet over het socialisme; hij waarschuwde slechts tegen het liberalisme en de vrijmetselarij en bleef aandringen op intensieve caritasbeoefening. Tot 1886 kon die caritas ook nog voldoen in de behoefte aan bijstand aan de arme medemens.⁴³

Aan het einde van de negentiende eeuw kwam er toch een afdeling van de Sociaal-Democratische Bond in Roermond. Maar de SDB kon moeilijk vergaderingen organiseren in Roermond doordat zaalhouders onder bedreigingen van tegenstanders van het socialisme geregeld hun toezeggingen, om een zaal beschikbaar te stellen, introkken. Wanneer er wel een bijeenkomst gehouden kon worden, dan werd die door de politie bewaakt. Toch kreeg Roermond op 3 april 1893 bezoek van F.D. Nieuwenhuis, de pionier van de socialistische beweging in Nederland. De bijeenkomst waar hij zou spreken werd in de lokale kranten en via pamfletten aangekondigd. Notabelen uit Roermond namen initiatief om de bijeenkomst te verstoren. Ze lieten pamfletten ophangen met de tekst: ‘Moet Roermond dan het broeïnest worden van het socialisme?’⁴⁴ Dat leidde ertoe dat de zaal vol zat met tegenstanders die, samen met de mensen die buiten stonden, begonnen te schreeuwen en vaderlandse liederen zongen toen Domela Nieuwenhuis opstond om te spreken. Ook later werd het een socialistische spreker op deze manier onmogelijk gemaakt om zijn toespraak te houden. In 1894 traden de leden van de Roermondse afdeling uit de SDB en werden onderdeel van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Deze eerste afdeling van de SDAP heeft echter maar kort bestaan en in 1909 vond een heroprichting plaats. Een jaar later verklaarde de toenmalig bisschop de oorlog aan de SDAP door in alle kerken een brief te laten voorlezen waarin stond dat alle leden van de socialistische verenigingen niet meer als leden van de katholieke kerk konden worden beschouwd. Aan hen zouden de sacramenten worden geweigerd. De afdeling van de SDAP in Roermond leidde een kwakkelend bestaan. Dit was echter niet alleen te wijten aan het optreden

⁴² Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat*, 117.

⁴³ Gijssen, *Joannes Augustinus Paredis*, 315-320.

⁴⁴ Nissen, *Roermond*, 453.

van de bisschop; de vereniging bestond voornamelijk uit spoorweg- en tramarbeiders die meestal maar enkele jaren in Roermond werkten, omdat ze geregeld werden overgeplaatst. Dit alles zorgde ervoor dat de socialistische vereniging in Roermond pas vanaf 1917 een hechtere structuur kreeg en resultaten begon te boeken.⁴⁵

Niet alleen de socialisten zetten zich echter in voor de arbeiders; sinds 1893 was er in Roermond een R.K. Volksbond opgericht, die de belangen van arbeiders in goede verstandhouding met hun patroons wilde bevorderen. Deze Volksbond stond onder stevig klerikaal toezicht. Toch konden ze verschillende plaatselijke vakverenigingen oprichten, bijvoorbeeld voor typografen, voor spoor- en tramwegpersoneel en voor schilders. Verder werd er een bouwcommissie opgericht voor goede arbeiderswoningen. Twee jaar na de oprichting kwamen de eerste vijftien arbeiderswoningen gereed. De commissie raakte echter in verval en in 1909 werd er een doorstart gemaakt; ook toen werden spoedig de plannen tot uitvoering gebracht en in oktober 1910 werden de eerste arbeiderswoningen opgeleverd. In dat zelfde jaar bouwde ook de liberale, of beter gezegd algemene, woningbouwvereniging hun eerste woningen. Verder zorgde de R.K. Volksbond er met de oprichting van de R.K. Arbeidsbeurs in 1909 voor dat werkelozen arbeidsbemiddeling konden krijgen.⁴⁶

In Harderwijk waren de economische vooruitzichten voor mindervermogende Harderwijkers na 1850 niet al te rooskleurig. Als gevolg daarvan trokken veel mensen weg uit de stad en was er ook weinig immigratie. Vooral de vissers en de textielwerkers behoorden tot de groepen met het minste perspectief in Harderwijk. Maar met de middenstand ging het aan het einde van de negentiende eeuw heel goed, doordat het garnizoen overvol was. Ook de haven gaf aan vele handen werk in 1898 en 1899. Toch lijkt het overheersende beeld naar het einde van de eeuw steeds somberder; vooral in de visserij was er sprake van achteruitgang. Aan deze situatie veranderde tot 1913 weinig. Pas in dat jaar leek er een echt positieve doorbraak te zijn door de in dat jaar geopende visafslag.⁴⁷ Roermond bleef lang een standenmaatschappij, maar in Harderwijk vonden na 1850 wel enige veranderingen plaats op sociaal gebied. De sociale verschillen werden niet geringer, maar de sociale tegenstellingen en rangordes werden minder absoluut. Daardoor nam de sociale mobiliteit van met name de middengroepen toe en ging het algemene welvaartspeil omhoog. Dit alles zorgde voor een andere visie op de armenzorg; pauperisme werd niet langer gezien als een onvermijdelijk gegeven, maar als een ongewenst en te bestrijden economisch gegeven. Liberalen en conservatieven wilden daarom de armen inschakelen in het arbeidsproces door werkverschaffing en onderwijs te geven aan de kinderen. De kerk vond nog steeds dat ze verantwoordelijk waren voor de armenzorg, maar claimde niet langer de totale verantwoordelijkheid voor alle armen. In de praktijk werden al langer alleen de eigen lidmaten bedeed, maar na 1870 werd het idee dat de kerkelijke arbesturen alle armen zou moeten bedelen definitief verlaten. Daardoor groeide de burgerlijke armenzorg en kwamen er meer kosten voor rekening van de gemeente. Dit leidde tot financiële problemen en daardoor ontstond wrijving tussen de hervormde kerkenraad en de gemeenteraad. Het gemeentebestuur probeerde namelijk al jaren de uitgaven voor het burgerlijk arbestuur terug te dringen, terwijl het aantal bedeeden toenam. De hervormde diaconie had ook te maken met financiële problemen doordat de inkomsten terugliepen. Daarom was in 1872 besloten de verstrekking

⁴⁵ Nissen, *Roermond*, 452-456.

⁴⁶ *Ibidem*, 459-462.

⁴⁷ Doedens en Mulder, 'Een stad van tegenstellingen', 155-156.

van medicijnen aan de bedeelde lidmaten af te stoten naar het burgerlijk armbestuur. Dat was de oorzaak van een felle discussie in de gemeenteraad, maar uiteindelijk gingen de Burgemeester en Wethouders akkoord met de overdracht van de medicijnverstrekking door de diaconie aan het burgerlijk armbestuur. De medicijnkwestie had de lokale elite echter ernstig verdeeld; voor- en tegenstanders gingen ook nadat de kwestie tot een oplossing was gekomen geregeld met elkaar in discussie over de armenzorg. In 1880 werd het opnieuw een punt van discussie toen de Gedeputeerde Staten niet accepteerden dat de begroting van Harderwijk verhoogd werd met het tekort van het burgerlijk armbestuur. Daardoor werd de verstrekking van medicijnen aan de eigen lidmaten weer de verantwoordelijkheid van de hervormde diaconie.⁴⁸

Conclusie

Dat de armenwet van 1854 niet voldeed, werd steeds duidelijker. Aan het einde van de negentiende eeuw nam daarom de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen initiatief om onderzoek te doen naar de hervorming van de armenzorg. Zij kwam in 1895 met een rapport waarvan de conclusie luidde dat de armenwet van 1854 vervangen moest worden. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen had zelfs een conceptwet gemaakt: de overheid zou een grote rol moeten krijgen in de armenzorg; er moet meer individuele aandacht voor de armen komen en het kerkelijk armbestuur moest onder toezicht van de overheid komen te staan.⁴⁹

In Harderwijk was de burgerlijke armenzorg aan het begin van de negentiende eeuw in handen van de lokale elite. Na 1850 kwamen er echter steeds meer hervormden in het burgerlijk armbestuur. Die hervormden waren meestal geen (oud)kerkenraadsleden, daarom kan gezegd worden dat de middenstand invloed kreeg in het burgerlijk armbestuur. Ook in de particuliere armenzorg maakten welvarende middenstanders de dienst uit, hoewel de lokale elite er wel vertegenwoordigd was. De kerkelijke armenzorg in Harderwijk werd geregeld door de diaconie; het is niet duidelijk welke mannen daarin zaten, maar waarschijnlijk werd de diaconie gevormd door rijke mannen. In elk geval was de kerkelijke armenzorg niet inclusief, alleen de leden van de kerk werden geholpen.

In Roermond waren er initiatieven van onderop: de R.K. Volksbond, een afdeling van de Vincentiusvereniging en een afdeling van de SDAP werden in het leven geroepen. De R.K. Volksbond stond onder stevig klerikaal toezicht; de lagere standen hadden daarin dus weinig te zeggen. Het initiatief voor de oprichting van een afdeling van de Vincentiusvereniging werd genomen door lagere geestelijken, niet door bisschop Paredis. Zowel deze conferentie als de overige religieuze armenzorginstellingen waren inclusief; alle armen in Roermond konden hulp krijgen. In Roermond en in Harderwijk was op het gebied van de armenzorg dus sprake van een opkomende middenstand.

⁴⁸ Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 74-82.

⁴⁹ Van Leeuwen, *De eenheidsstaat*, 245.

Hoofdstuk 2 – Educatieve initiatieven tot 1870

1850 tot 1870; twintig jaren waarin door het ontwerp van een Schoolwet een kabinet viel, een nieuwe Schoolwet werd gemaakt door het daarop volgende kabinet en er werd gestart met het oprichten van Rijks hogere burgerscholen. Welke lokale gevolgen hadden deze nationale ontwikkelingen? Hoe probeerden respectievelijk de orthodox-protestanten en de katholieken met behulp van het onderwijs hun stempel te drukken op de samenleving in Harderwijk en Roermond? In hoeverre waren de scholen voor iedereen toegankelijk; waren de educatieve initiatieven inclusief? Deze vragen zullen in dit tweede hoofdstuk beantwoord worden.

Situatie rond 1850

Sinds het begin van de negentiende eeuw was de Schoolwet-Van der Palm van kracht. Deze wet die gemaakt werd in 1806 ging ervan uit dat er algemeen-christelijk onderwijs was. Het oprichten van bijzondere scholen was erg moeilijk; mede doordat de regeringspolitiek bijzonder onderwijs allerlei administratieve belemmeringen oplegde. Er was dan ook geen vrijheid van onderwijs. Vanaf het ingaan van de Schoolwet-Van der Palm waren onderwijzers niet meer direct afhankelijk van het lokale kerkelijke gezag. Dit leidde ertoe dat een deel van het onderwijzend personeel werkte vanuit de Verlichtingsideologie. Daarnaast waren een aantal zaken met betrekking tot onderwijs vastgelegd in de grondwet. Thorbecke schreef in zijn *Aantekeningen op de Grondwet* dat de staat vanwege het publieke belang moest zorgen voor de kwaliteit van het onderwijs, maar dat bijzondere scholen niet belemmerd mochten worden in hun ontplooiing. De staat moest dus de voorwaarden scheppen en de kwaliteit bevorderen, maar mocht volgens Thorbecke geen enkele godsdienstige positie bevoorrechten boven andere. Thorbecke wilde het onderwijs dus in hoge mate aan de vrije werking van de burgerlijke maatschappij overlaten. De conservatieven zorgden er echter voor dat er in de grondwet van 1848 kwam te staan dat het openbaar onderwijs de zorg van de regering was en dat de overheid ervoor moest zorgen dat er overal voldoende openbaar onderwijs gegeven werd.⁵⁰

In Roermond waren er in de jaren 1820 twee openbare lagere scholen. Er was een Rijks Lagere school voor kinderen uit de betere burgerij. Dit was een modelschool; onderwijzers uit de omgeving konden hun kennis vergroten en hun didactische vaardigheden verbeteren door hier lessen bij te wonen. Verder werd er in 1825 een stadsschool opgericht voor kinderen van minder vermogende of behoeftige ouders. De Nederlandse overheid liet in 1830 aan de gemeenteraad van Roermond vragen of er niet teveel bemoeienis van de geestelijkheid met het onderwijs was. Het antwoord was toen nee, maar dit veranderde rond 1850. In 1845 werd het lager onderwijs voor meisjes overgenomen door de Zusters van de Liefde uit Tilburg. Enkele jaren later werd de openbare lagere school voor jongens overgenomen door de Broeders van Maastricht. Hierdoor kwam er een einde aan de stadsschool. Verder was er in 1841 een grootseminarie gekomen in de stad waar toekomstige priesters van het bisdom Roermond hun theologische vorming kregen. Bij de start had het grootseminarie achtendertig theologiëstudenten en vijf docenten; per jaar waren er vier priesterwijdingen, maar tussen 1891 en 1900 was het aantal priesterwijdingen al gegroeid tot vijftien per jaar. Mede hierdoor waren er genoeg mensen voor de zielzorg in de stad Roermond. Dat verschillende onderwijsinstelling

⁵⁰ Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat*, 113-114, 117, 122.

beheerd werden door katholieke geestelijken was te danken aan bisschop Paredis; hij had zich ingezet voor de confessionalisering van het onderwijs. Naast het grootseminarie en het lager onderwijs was er sinds 1824 een Koninklijk Kollegie in Roermond. Deze school voor voortgezet onderwijs stond onder auspiciën van de stedelijke regering. De directeur, Auguste Rossié, wilde geen katholiek onderwijs op het Kollegie, maar wenste dat het een burgerlijke school was die voor iedereen open stond. De visie van deze man kwam overeen met de visie van de liberalen in de nationale politiek; zij wilden dat de scholen natie-vormende instellingen zouden zijn en dat er dus geen sprake zou zijn van onderling strijdende sekte-scholen of dat scholen in handen zouden komen van exclusieve politieke of kerkelijke fracties.⁵¹

In Harderwijk was er voor de kinderen van beter gesitueerde ouders een burgerschool. In januari 1851 zaten er 214 leerlingen op deze school. In Hierden, een dorp vlakbij Harderwijk, was een openbare lagere school met 110 leerlingen. De kinderen van ouders die geen schoolgeld konden betalen, gingen naar de armenschool. Aan het begin van 1851 zaten er 354 leerlingen op deze school; dat was ruim de helft van alle schoolgaande kinderen in Harderwijk. Rond 1850 kon er in Harderwijk vervolgonderwijs worden genoten op een bijzondere, maar niet-christelijke Franse school voor meisjes en een Franse school voor jongens; op deze scholen zaten respectievelijk 23 en 20 leerlingen. De Franse jongensschool werd in 1851 bij het gymnasium gevoegd; later was dit de MULO-afdeling. Dit Nassau-Veluws Gymnasium was het pronkstuk van het onderwijs in Harderwijk; in 1851 had het 20 leerlingen. Aan dit gymnasium was van 1846 tot 1883 de eerder genoemde Van Bleeck van Rijsewijk rector en hij werd opgevolgd door Stekhoven, een orthodox hervormde man, die de functie van rector twee jaar vervulde. Hun ambivalente houding ten opzichte van de samenleving van Harderwijk blijkt uit het feit dat beiden direct na hun pensionering uit de stad vertrokken. Van Rijsewijk overleed spoedig na zijn pensionering, maar van Stekhoven was nog jarenlang hervormd predikant. Tenslotte was er in de Harderwijk een avondtekenschool, die onder leiding stond van de stadsarchitect.⁵²

Het lager onderwijs in Harderwijk was openbaar, hoewel het waarschijnlijk is dat er wel sprake was van algemeen-christelijk onderwijs zoals dat in de Schoolwet-Van der Palm was vastgelegd. Opvallend is dat het lager onderwijs in deze stad inclusief was; er was ook een school voor kinderen van ouders die geen schoolgeld konden betalen en daarmee was onderwijs voor iedereen toegankelijk. Ook in Roermond was dit het geval. Bovendien werden daar al stappen werden ondernomen om het onderwijs te confessionaliseren; de kerk had in deze stad veel meer invloed op het onderwijs dan in Harderwijk.

Ontwikkeling tussen 1850 en de Schoolwet-Van Bruggen

Zoals al zichtbaar werd in de grondwet van 1848 gingen de conservatieven en de groot-protestanten, die geleid werden door Groen van Prinsterer, steeds meer de politiek beheersen. Het waren dan ook deze groepen die het ontwerp van de Schoolwet-Van Reenen maakten. Daarin werd het christelijke karakter van de openbare scholen nogal afgezwakt. Deze wet is er echter nooit gekomen vanwege de heftige reacties op het ontwerp. Het kabinet-Van Hall viel

⁵¹ Nissen, *Roermond*, 338-339, 425, 427-428; Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 55.

⁵² Wolfram, *Bezaarden en verlichten*, 68-69.

uiteindelijk doordat een coalitie van oud-conservatieven, groot-protestanten en anti-revolutionairen de koning vroeg om de wet tegen te houden.⁵³

In Roermond was sinds de oprichting van het Koninklijk Kollegie het een en ander veranderd. Na het overlijden van de liberale directeur Rossié was de stedelijke raad in onderhandeling gegaan met Paredis, de apostolisch vicaris van Roermond, over het beheer van de school. In februari 1855 werd een definitief contract getekend met Paredis. Hierin werd vastgelegd dat het Bisschoppelijk College, zoals het sinds 1851 heette, onder beheer van Paredis kwam te staan en dat het gemeentelijke subsidie zou krijgen. Zo verkreeg de kerk invloed in het voortgezet onderwijs en werd er dus een stap gezet om te zorgen dat het onderwijs in Roermond de dominante levensbeschouwing, het katholicisme ging weerspiegelen.⁵⁴

In Harderwijk waren er in deze periode ook educatieve initiatieven. Zo was er korte tijd een Joodse school in Harderwijk. In 1855 was deze school voorspoedig van start gegaan, maar al snel liep het leerlingental terug. Schoolopziener Van Bleek van Rijsewijk velde een negatief oordeel over de kwaliteit van het onderwijs en het gebouw en in 1860, vijf jaar na de opening, werd de school weer gesloten. Verder was er in sinds 1858 in de stad ook een privéschool voor lager onderwijs; deze was opgericht door H. Lentink. Ondanks de vlotte start hield de school maar een paar jaar stand. Voor deze privéschool en de Joodse school gold dat de doelgroep, respectievelijk de elite en de Joodse gemeenschap, te klein was om een eigen school te onderhouden.⁵⁵

Tussen 1850 en de Schoolwet-Van Brugghen in 1857 was het bisschop Paredis in Roermond gelukt om ook greep te krijgen op het voortgezet onderwijs door de leiding over het College over te nemen van de stedelijke regering. Daarbij kreeg hij zelfs subsidie van de gemeenteraad. In Roermond begon het onderwijs dus steeds katholieker te worden; vrijwel al het lager onderwijs werd verzorgd door geestelijken. In Harderwijk werden er in deze periode geen stappen ondernomen om het onderwijs de dominante levensbeschouwing te laten weerspiegelen.

Schoolwet-Van der Brugghen

Na het kabinet-Van Hall kwam het kabinet-Van der Brugghen aan de macht. In tegenstelling tot wat Groen van Prinsterer wilde, namelijk het splitsen van openbare scholen naar gezindten, zodat iedere richting een echt godsdienstige school kon hebben, hield dit kabinet de wetten van 1848 in stand. In 1857 werd de Schoolwet-Van der Brugghen van kracht. Hierin werd het christelijke karakter van de openbare scholen opnieuw genoemd; de openbare school moest opvoeden tot christelijke en maatschappelijke deugden. In tegenstelling tot de theorie waren de neutrale openbare scholen in feite liberaal. De scheiding van kerk en staat bleef met deze wet bestaan. Bovendien werden de openbare scholen in feite liberaal-modernistische scholen: in naam waren ze nationaal en christelijk, maar in werkelijkheid waren ze het geen van beide. In deze periode was dit volgens Stuurman echter nog geen bewuste politiek van de regering, terwijl dat onder Kappeyne in 1878 wel het geval was. De Schoolwet-Van der Brugghen ging nog uit van de gedachte dat de staat alle belangen gelijkelijk kon dienen. Een belangrijke

⁵³ Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat*, 119, 122-123.

⁵⁴ Nissen, *Roermond*, 425; Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 55-56.

⁵⁵ Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 68.

ontwikkeling was dat er met de Schoolwet-Van der Brugghen officiële toestemming kwam voor het oprichten van bijzondere scholen.⁵⁶

In Roermond was in 1857 een belangrijk deel van het onderwijs in handen van katholieken. De strijd was echter nog niet gestreden, want er waren nog steeds mensen die in opstand kwamen tegen de confessionalisering van het onderwijs. Sinds de jaarwisseling van 1855/1856 waren er in Roermond twee kranten. Half december 1855 was *De Roermondenaar* opgericht. Deze krant was niet ongodsdienstig, maar wilde vooral plaatsen ‘wat tot vooruitgang van nijverheid, handel en landbouw, tot aanduiding en afschaffing van bestaande misbruiken moge strekken’.⁵⁷ Een kleine maand later, begin januari 1856 werd het *Nieuwsblad*, dat later de *Maas- en Roerbode* heette, voor het eerst uitgegeven. Deze krant was tot stand gekomen op initiatief van bisschop Paredis en was dus uitgesproken katholiek. De polemiek die in beide kranten regelmatig verscheen richtte zich al snel op het onderwijs. *De Roermondenaar* vond dat het onderwijs leerlingen moest opvoeden tot weldenkende burgers. Over het feit dat katholieke geestelijken het onderwijs verzorgden, schreef de krant: ‘Het komt er maar op aan wat men onder opvoeding verstaat; ieder zal moeten toestemmen dat daaronder ook menschen- en wereldkennis behoort, en nu vragen wij, hoe is het mogelijk den kinderen wereldkennis in te prenten als de onderwijzer of onderwijzeres zelf, om zoo te zeggen voor de menschen en de wereld is afgestorven; - wanneer de onderwijzeres zelve, door eene, dikwijls jarenlange afzondering, de wereld niet meer kent of misschien nooit gekend heeft.’⁵⁸ *De Maas- en Roerbode* had echter een heel ander idee over het doel van de opvoeding; leerlingen moesten op scholen worden opgevoed tot toegewijde katholieken. De katholieke krant verweet *De Roermondenaar* dan ook een gebrek aan catholicisme; de krant was doortrokken van een liberale geest en de kerk werd door dit blad in een kwaad daglicht gesteld. Vanaf het najaar van 1857 begon *De Roermondenaar* onverhulde kritiek uit te oefenen op de kwaliteit van het onderwijs op het Bisschoppelijk College: ‘Daarom [vanwege het Bisschoppelijk College] en daarom alleen verlaten hier vele kinderen van gegoede ouders de stad, zodra zij het lager onderwijs genoten hebben, om elders in betere instituten het middelbaar onderwijs te erlangen.’⁵⁹ Er werden in *De Roermondenaar* nog andere misstanden genoemd; zo zouden de docenten onvoldoende vakbekwaam zijn, er kwamen geregeld nieuwe docenten en er werden grote hoeveelheden boeken gekocht om een bevriend boekhandelaar te spekken. De kerk moest volgens de krant haar grenzen kennen: in godsdienstige zaken had de katholieke kerk gezag, maar niet daarbuiten. In het publieke domein mocht geen sprake zijn van ‘clerocratie’, dat wil zeggen dat de geestelijkheid daar geen macht mocht hebben. ‘Treedt [de geestelijkheid] in wereldsche zaken, dan zullen wij [...] hare handelingen aan den toetssteen der openbare meening onderwerpen.’⁶⁰ Waarom waren nu juist de scholen het onderwerp van de polemiek tussen *De Roermondenaar* en de *Maas- en Roerbode*? Het onderwijs was bij uitstek het terrein waar de kerk traditionele rechten op kon laten gelden, terwijl veel liberalen openbaar staatsonderwijs prefereerden.⁶¹

⁵⁶ Prak en Van Zanden, *Nederland en het poldermodel*, 207; Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat*, 123-124.

⁵⁷ Nissen, *Roermond*, 433.

⁵⁸ Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 56-57.

⁵⁹ *Ibidem*, 57.

⁶⁰ *Ibidem*, 58.

⁶¹ Nissen, *Roermond*, 432-433; Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 56-58.

In de laatste maanden van 1857 richtte de polemiek zich expliciet op levensbeschouwelijke vragen. In december 1857 was de spanning tussen de beide kranten, en dus ook tussen de beide kampen, zo hoog opgelopen dat er door kapelaan J.G. Linders vanaf de preekstoel werd gewaarschuwd tegen *De Roermondenaar*. Twee weken later werd de krant door de bisdomsecretaris Boermans, deken S. Moonen en vier andere geestelijken in de ban gedaan. Daar kwam nog bovenop dat Paredis in zijn vastenbrief van 1858 waarschuwde tegen ‘de vijanden der Kerk’: ‘[Zij] maken gebruik van maand-, week- en dagbladen, om hunne valsche grondstellingen des te beter te kunnen herhalen, en den niets kwaads vermoedenden lezer ongemerkt in te prenten.’⁶² *De Roermondenaar* reageerde hierop met te schrijven: ‘De liberalen in alle landen [...] willen niets anders dan dat de geestelijkheid, onverschillig van welke godsdienstige secte, zich alleen en uitsluitend zal bemoeien met godsdienstzaken zonder die in ’t minst in het wereldlijke overtebrengen. De clerikalen daarentegen willen de magt, hun in de kerk gegeven, ook in de huizen, in de raadzaalen, geëerbiedigd zien.’⁶³ De waarschuwingen van en de verbanning door de kerk betekenden echter het einde van *De Roermondenaar*.⁶⁴

In Harderwijk was weinig tot geen reactie op de Schoolwet-Van Brugghen. Ook in Roermond waren geen directe reacties, maar er barste wel een strijd los tussen katholieken en liberalen om het onderwijs. Met het verdwijnen van *De Roermondenaar* leek de kerk die strijd te hebben gewonnen en werd er een stap gezet in de richting van katholieke dominantie. Dat het verzet van de liberalen nog niet gebroken was, blijkt wel uit de H.B.S.-kwestie.

H.B.S.

Op 2 mei 1863 was er de wet op het middelbaar onderwijs gekomen, die beter bekend staat als Thorbecke’s H.B.S.-wet. Deze wet voorzag in de stichting van een burgerschool in iedere gemeente met meer dan 10.000 inwoners. Bovendien wilde de regering dat er tenminste vijftien Rijks hogere-burgerscholen zouden worden gesticht. Deze term, hogere-burgerschool, moet begrepen worden als een school voor hogere burgers en nadrukkelijk niet als een hogere school voor burgers. De hogere-burgerscholen waren bedoeld als een praktijkgerichte opleiding voor hogere functies in de industrie en het bedrijfsleven. In de toelichting werd geschreven dat de wet ‘de vorming beoogde van die talrijke burgerij, welke, het lager onderwijs te boven, naar algemeene kennis, beschaving en voorbereiding voor de onderscheidene bedrijven der nijvere maatschappij tracht’.⁶⁵ De H.B.S. was dus niet bedoeld als een specifieke vooropleiding, maar als een algemene vorming voor hogere functies in de maatschappij. De tegenstemmers in de Eerste en Tweede Kamer waren voor het grootste deel confessionelen, met uitzondering van de katholieken. Deze instemming door de katholieken had waarschijnlijk te maken met de erkenning van alle scholen waar op dat moment middelbaar onderwijs gegeven werd. Behalve gymnasia werden namelijk ook impliciet de Bisschoppelijke Colleges buiten de wet gehouden en daarmee aan de rijksschoolinspectie onttrokken. Wel moesten bestaande scholen, als ze hun leerlingen een erkende diploma wilden geven, hun lesprogramma in overeenstemming brengen

⁶² Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 61.

⁶³ *Ibidem*, 61-62.

⁶⁴ Nissen, *Roermond*, 433; Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 58-62.

⁶⁵ Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 68.

met de wettelijke eisen en moesten de docenten aan deze scholen een officiële bevoegdheid halen.⁶⁶

De H.B.S. moest dus een school worden waar leerlingen werden opgeleid voor leidinggevende functies in de handel, de industrie en het bedrijfsleven. Dit maakte de school voor veel liberalen belangrijk; zij wilden namelijk economische vooruitgang. Dat er in Limburg een Rijks-H.B.S. zou komen lag voor de hand, want de regering wilde dat de scholen verspreid zouden zijn over het hele land. In de wet was vastgelegd dat de hogere-burgerscholen over de ‘meeste gelegene gemeenten in de onderscheidene oorden van het Land’ zouden worden verdeeld.⁶⁷ Roermond kwam volgens de wet echter niet in aanmerking voor de oprichting van een Rijks-H.B.S., omdat het geen 10.000 inwoners telde. Maastricht voldeed wel aan die eis, maar de provinciehoofdstad prefereerde de gemeentelijk school boven een rijksschool. Toen duidelijk werd dat Maastricht geen hogere-burgerschool wilde, was het goed mogelijk dat er geen Rijks-H.B.S. zou komen in Limburg. Dat wilde Thorbecke voorkomen; hij wilde graag dat er een hogere-burgerschool gevestigd zou worden in Limburg. Het imago van Thorbecke in Limburg was uitermate slecht en vanuit dit oogpunt had Thorbecke er dus groot belang bij om minimaal één Rijks-H.B.S. in Limburg te vestigen. Een andere reden voor het vestigen van een H.B.S. in Limburg was dat het een steun in de rug kon zijn voor de liberalen in de steeds klerikalere provincie. Verder kon de oprichting van een hogere-burgerschool in Limburg bijdragen aan het betrekken van deze provincie bij de Nederlandse staat en de Nederlandse natie. De Rijks-H.B.S. zou, als eliteschool, bij uitstek een natievormend instrument kunnen worden.⁶⁸

Toen bleek dat Maastricht niet in aanmerking wilde komen voor de vestiging van een hogere-burgerschool, namen drie liberalen uit Roermond initiatief. Burgemeester Beerenbroek, die lid was van de Eerste Kamer en een vriend van Thorbecke, reisde samen met Karel Guillon en baron Michiels van Verduynen, twee leden van de gemeenteraad naar Den Haag met het verzoek om een Rijks-H.B.S. op te richten in Roermond. Hoewel Roermond niet aan de wettelijke eis van 10.000 inwoners voldeed, er woonden nog geen 9.000 mensen, zegde Thorbecke zijn steun toe. Het schijnt dat burgemeester Beerenbroek tijdens het gesprek met Thorbecke een onvoorzichtige toezegging heeft gedaan; de Rijks-H.B.S. zou kunnen komen in de gebouwen van het voormalig Koninklijk Kollegie, waar toen dus het Bisschoppelijk College gevestigd was. Het contract met Paredis, dat was gesloten in 1854, liep in 1864 af. De vraag is of Beerenbroek dit voorstel gedaan heeft; waarschijnlijker is volgens Nissen dat Thorbecke de Rijks-H.B.S. wilde onderbrengen in het gebouw dat in 1851 gebruikt werd voor openbaar onderwijs.⁶⁹

Het plan om in Roermond een Rijks-H.B.S. te vestigen kreeg goedkeuring van de gehele gemeenteraad, maar sommigen spraken de vrees uit dat het ten koste zou gaan van het Bisschoppelijk College. De gemeenteraad ging er in zijn onwetendheid vanuit dat de gebouwen van het Bisschoppelijk College opnieuw aan Paredis verpacht zouden worden; ook Paredis leefde in die veronderstelling. Er was dan ook begin 1864 een commissie van drie raadsleden in overleg gegaan met de bisschop over verlenging van het contract. Opvallend is dat, naast

⁶⁶ Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld* 68-69.

⁶⁷ Ibidem, 69.

⁶⁸ Nissen, *Roermond*, 433-434.

⁶⁹ Ibidem, 434.

twee confessionele leden van de gemeenteraad, ook burgemeester Beerenbroek deel uit maakte van deze commissie, terwijl hij wist dat de gebouwen ook beloofd waren aan Thorbecke voor de hogere-burgerschool! In elk geval stelde bisschop Paredis tijdens dit overleg voor om het huurcontract van de gebouwen van het Bisschoppelijk College met vijf jaar te verlengen en de jaarlijkse subsidie van de school te verhogen van f500 naar f1500. Kort nadat de gemeenteraad was geïnformeerd over dit voorstel van Paredis ontving deze een brief van Thorbecke met de vraag of ‘ten behoeve eener Rijksschool met 5jarigen cursus de gebouwen en terreinen van het stads Kollegie beschikbaar gesteld [konden] worden’.⁷⁰ Deze brief sloeg bij de gemeenteraad in als een bom. In korte tijd werd dit nieuws ook buiten de gemeenteraad bekend en dit leidde tot grote commotie in Roermond. De bevolking van de stad koos massaal partij voor of tegen het Bisschoppelijk College. De Commissaris van de Koning in Limburg schreef het zo op: ‘Het publiek heeft, over een weder, partij getrokken, de polemiek was levendig, zelfs hebben er voor de geestelijkheid aanstootelijke vertoeningen ter gelegenheid van den Carnaval plaats gehad.’⁷¹ Tijdens deze commotie werden er drie petitie tot behoud van het Bisschoppelijk College aangeboden aan de gemeenteraad: een petitie die was ondertekend door alle lokale geestelijken, behalve door Paredis; een petitie die werd ondertekend door 154 ingezetenen van Roermond en een petitie van de leden van de Kamer van Koophandel en Fabrieken. Die laatsten wilden dat het Bisschoppelijk College nadrukkelijk naast de Rijks-H.B.S. zou blijven bestaan.⁷²

De gemeenteraad, geschrokken van alle commotie, wilde een oplossing waarbij het Bisschoppelijk College zou blijven bestaan naast de nieuw op te richten Rijks-H.B.S. Behalve vanwege de ontstane commotie was daarvoor ook een pragmatischer argument: het contract met Paredis liep af op 1 oktober 1864, terwijl het de bedoeling was dat de hogere-burgerschool de deuren zou openen op 1 september van dat jaar. Uiteindelijk kwam het tot een oplossing. Paredis tekende een contract; hij kreeg een redelijke uitkoopsom van f40.000, de toezegging dat hij een nieuw college mocht laten bouwen en de subsidie voor het Bisschoppelijk College werd verhoogd naar f1500 per jaar.⁷³

Op 10 oktober 1864 was de feestelijke opening van de tweede Rijks-H.B.S. van Nederland (na die in Groningen). De school begon met vijfenveertig leerlingen en een docentenkorps; dat laatste bestond voornamelijk uit niet-Limburgers en niet-katholieken. Een week na de feestelijke opening van de hogere-burgerschool was een paar honderd meter verderop een even feestelijk samenzijn; de eerste steen van de nieuwe gebouwen van het Bisschoppelijk College werd gelegd. Veel mensen in Roermond verwachtten dat het Bisschoppelijk College door de komst van de Rijks-H.B.S. een snelle dood tegemoet zou zien. Burgemeester Beerenbroek zei op de gemeenteraadsvergadering van 25 februari 1864 dat ‘het bij hem aan geen redelijken twijfel onderhevig was, of de Hoogere Burgerschool zoude verreweg het drukst bezocht worden’.⁷⁴ Weinigen konden vermoeden dat het andersom zou zijn en dat het Bisschoppelijk College al spoedig een geduchte concurrent zou blijken te zijn voor de hogere-burgerschool in Roermond. Paredis ondernam namelijk al snel na de oprichting van de Rijks-H.B.S. pogingen om ook een deel van het Bisschoppelijk College om te zetten in een

⁷⁰ Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 71.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² Nissen, *Roermond*, 434-435; Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 70-71.

⁷³ Nissen, *Roermond*, 435; Verhage *Katholieken, Kerk en Wereld*, 72.

⁷⁴ Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 73.

wettelijke H.B.S. In 1865 waren er aan het College tien bevoegde leerkrachten werkzaam, dat waren er drie minder dan op de hogere-burgerschool in Roermond. In september van dat jaar gaven de Gedeputeerde Staten van de provincie Limburg dan ook toe dat het Bisschoppelijk College een erkende school was voor middelbaar onderwijs en daarmee werd het College het eerste Nederlandse Rooms-Katholieke H.B.S. In feite voldeed het Bisschoppelijk College echter niet aan alle eisen die de wet aan een H.B.S. stelde; dat was pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw het geval.⁷⁵

Ondertussen vierden de vooruitstrevende liberalen een kleine triomf, want dat was de oprichting van de Rijks-H.B.S. in Roermond voor hen. Met de oprichting van de hogere burgerschool was er een hoogopgeleid docentenkorps gekomen: vrij veel leraren van de Rijks-H.B.S. waren namelijk gepromoveerd en verschillende van hen werden later hoogleraar. Dit zorgde voor een intellectuele kwaliteitsimpuls voor de liberale bovenlaag van Roermond. Bovendien werd de liberale elite door de komst van de leraren voor de Rijks-H.B.S. uit Noord-Nederland steeds meer een Nederlands-nationale beweging. Dit is duidelijk terug te zien in de taal die de liberale elite onderling sprak; in 1850 was dit voor een groot deel nog Frans, in 1870 werd er steeds meer Nederlands gesproken.⁷⁶

In Roermond had Paredis opnieuw stappen kunnen zetten; naast katholiek lager onderwijs op openbare scholen was er nu ook katholiek voortgezet onderwijs met diploma's die door het rijk erkend werden. Gebleken is dat het onderwijs steeds katholieker werd, maar met de komst van een Rijks-H.B.S. hadden de liberalen ook hun eigen school voor voortgezet onderwijs verkregen. In Roermond waren toen dus twee scholen voor voortgezet onderwijs en beiden zouden een goede naam verwerven. Ook in Harderwijk zouden pogingen worden gedaan om een H.B.S. op te richten, maar deze vonden plaats aan het begin van de twintigste eeuw en zullen dus in het volgende hoofdstuk worden besproken.

Ontwikkelingen tussen 1860 en 1870

Aan het einde van de jaren 1860 begon een periode van snellere economische ontwikkeling. Hierdoor kregen boeren en de kleine burgerij nieuwe voorspoed en waren er voor hen kansen op sociale stijging. Dit had volgens Siep Stuurman twee gevolgen voor de discussie over onderwijs. Als eerste signaleert hij een verband met de ijver voor beter openbaar onderwijs en de strijd voor volwaardige eigen scholen voor het gereformeerde volk achter de kiezers. Tussen 1850 en 1880 mocht tien tot twaalf procent van de mannelijke bevolking stemmen; het volk achter de kiezers ging zich in deze periode echter zelfbewuster opstellen en werd ingezet door de elites. Hierdoor veranderde de schoolkwestie in de jaren 1870 van karakter en was er een felle liberale onderwijspolitiek dan in voorafgaande periodes; dit is het tweede gevolg dat Stuurman beschrijft.⁷⁷

In diezelfde periode namen zowel katholieken als protestanten een standpunt in als het ging om de onderwijs kwestie. Paus Pius IX vaardigde in 1864 de encycliek *Quanta Cura* uit met daarbij de *Sylabus Errorum*. Beide stukken waren in feite een oorlogsverklaring van de kerk aan de liberalen, de Verlichting en de moderne wetenschap. De Encycliek en de *Sylabus* veroordeelden uitdrukkelijk de neutrale staatsschool. Enkele jaren later gaven de bisschoppen

⁷⁵ Nissen, *Roermond*, 435; Verhage *Katholieken, Kerk en Wereld*, 73.

⁷⁶ Nissen, *Roermond*, 435-436; Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 94.

⁷⁷ Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 125, 129; Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 77.

in Nederland aan dat ze het eens waren met hun paus. In 1868 spraken ze zich in het onderwijsmandement uit tegen het neutrale staatsonderwijs; de bisschoppen zagen de openbare school als een liberaal machtsinstrument en dat wilden ze veranderen. Het onderwijsmandement propageerde bovendien katholiek bijzonder onderwijs en godsdienstloos openbaar onderwijs werd slechts gedoogd wanneer er geen bijzondere school voor handen was. Stuurman ziet in dit mandement een breekpunt, omdat zowel de interne verhoudingen in het katholieke kamp veranderden als de opstelling van de kerk tegenover de Nederlandse staat. Dit was namelijk de eerste keer dat alle bisschoppen gezamenlijk naar buiten traden in een zaak van zo'n maatschappelijk gewicht; de katholieke kerk had voor het eerst een eenheidsstandpunt in een politiek cruciale kwestie. De kerk maakte hiermee duidelijk dat het kerkelijk gezag naar binnen en naar buiten toe als een politieke eenheid wenste op te treden. Ook de protestanten verenigden zich. In 1861 werd de Vereeniging ter Bevordering van het Christelijk Nationaal Schoolonderwijs (VCNS) opgericht. Dit was de eerste massale op moderne verenigingstechniek gebaseerde organisatie. De orthodox-protestanten gingen politiek strijd voeren voor de 'school met den Bijbel'; ze eisten een gelijkwaardige positie voor de bijzonder scholen. De confessionelen hadden, niet zonder reden, het gevoel dat ze wat het onderwijs betrof 'dubbel gepakt' werden. Als staatsburgers droegen ze bij aan de openbare school, die volledig gesubsidieerd werd en wanneer ze hun kinderen naar een bijzondere school stuurden, moesten ze de kosten daarvan ook nog eens zo'n beetje volledig uit eigen zak betalen. De Vereeniging ter Bevordering van het Christelijk Nationaal Schoolonderwijs werd in 1872 opgevolgd door het Anti-Schoolwetverbond. De VCNS versterkte de politisering door haar verlangens uitdrukkelijk te verbinden met de verkiezingen. Met de VCNS en de eigen krant, politieke partij en een volkspetitionnement ontstond de massapolitiek. De katholieken waren hierin minder actief; dit kwam onder andere door het feit dat in het zuiden de schoolkwestie minder precair was.⁷⁸

In Harderwijk leidden de bovenstaande zaken tot weinig of geen reacties. Wel waren er andere ontwikkelingen. Harderwijk had een plaatselijke schoolcommissie, die toezicht hield op de scholen, maar deze functioneerde rond 1850 slecht. De gemeenteraad besloot dan ook om de commissie in 1857 opnieuw samen te stellen. Zitting kregen onder andere de rector van het gymnasium Van Rijsewijk, die als spoedig werd opgevolgd door Stekhoven, dr. J.P. Croes, een arts die ook lid was van de gemeenteraad, de hervormde kerkvoogdij en het bestuur van het Burgerweeshuis en de gemeentesecretaris mr. D. van Meurs. De enige kerkelijke functie die tot in de jaren 1880 werd bekleed door leden van de schoolcommissie was die van kerkvoogd. Er waren tot die tijd weinig banden tussen de scholen en de kerk. Het is echter opmerkelijk dat vijf van de zes leden van de schoolcommissie ook bestuurslid waren van de lokale afdeling van het Nederlandsch Schoolverbond. Deze organisatie was in 1869 opgericht en had tot doel om het hoogoplopende schoolverzuim te bestrijden. Landelijk had deze organisatie weinig betekenis, maar in Harderwijk was ze wel degelijk van belang. In het Nederlandsch Schoolverbond was er een pittige discussie geweest over de invoering van de leerplicht en kosteloos onderwijs, waarbij Abraham Kuyper met zijn volgelingen zich had afgekeerd van het Schoolverbond. In Harderwijk was een vergelijkbaar conflict. Bij de oprichting van de lokale afdeling waren in

⁷⁸ Prak en Van Zanden, *Nederland en het poldermodel*, 207; Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 127,129, 131-132.

het begin nog wel orthodox hervormden betrokken. Onder andere Stekhoven was aanwezig op de eerste vergadering in januari 1870. Hij wilde niet dat in het afdelingsreglement een passage zou worden opgenomen waarin stond dat godsdienstige kwesties vermeden zouden worden; dit betekende dat de Harderwijkse afdeling van het Nederlandsch Schoolverbond zich niet zou mengen in de schoolstrijd. Blijkbaar wilde Stekhoven, die orthodox hervormd was, wel een rol spelen in de schoolstrijd. De meerderheid van de leden was het echter niet eens met het radicale standpunt van Stekhoven en begin februari van dat jaar werden de orthodoxen uit het bestuur gezet. Het was de enige keer dat de elitebestuurders onverholven hun macht gebruikten om orthodoxen te weren van een maatschappelijk terrein. Gedurende het bestaan van de vereniging en haar opvolger, de vereniging Getrouw Schoolbezoek, werd het bestuur voornamelijk gevormd door vertegenwoordigers van de niet-orthodoxe bovenlaag. Dit gold ook voor het onderwijs; dat werd in Harderwijk beheerst door de niet-orthodoxe elite.⁷⁹

In Roermond zette Paredis zich nog steeds in voor het katholiek maken van het onderwijs in de stad. Sinds januari 1853 hadden de Zusters Ursulinen in een groot klooster een internaat opgericht met een voortgezet onderwijs voor interne en externe leerlingen. Vanaf 1865 beheerden zij ook kort een opleiding voor onderwijzeressen. Verder onderhielden de Zusters Ursulinen tussen 1890 en 1919 een gerenommeerd pensionaat voor meisjes dat leerlingen trok uit alle delen van Nederland, Nederlands-Indië en uit heel Europa. Volgens het katholieke opvoedingsideaal van die tijd werden de meisjes daar gevormd tot beschaafde vrouwen en goede moeders. Tenslotte waren de Paters Redemptoristen uit Wittem in 1862 een middelbare school voor toekomstige kandidaten van de congregatie gestart, een kleinseminarie dus.⁸⁰ Daarnaast ging het succes van de Rooms-Katholieke H.B.S. Paredis boven alles.⁸¹

Paredis wilde zo lang mogelijk het algemene representeren. Dat blijkt uit het feit dat hij al voor 1850 aanhoudende pogingen deed om stedelijke colleges over te nemen; in Roermond was hem dit in 1854 gelukt met het Bisschoppelijk College. Na de wet van 1863 probeerde hij deze scholen in te passen in de wettelijke kaders. Paredis was tegen deze regeling geweest, maar toen die er eenmaal was wilde hij dat de particuliere scholen erin betrokken zouden worden en niet zoals de wet wilde, de gymnasia en de Bisschoppelijke Colleges uitsluiten van de wettelijke eisen. Paredis probeerde te zorgen dat de particuliere, katholieke scholen in zijn regio onder de wet zouden vallen door de scholen nauwkeurig af te stemmen op de wettelijke eisen en de docenten officiële diploma's te laten behalen. Naast het Bisschoppelijk College in Roermond kregen ook verschillende andere scholen in de regio van Paredis door zijn inspanningen een officiële bevoegdheid met het behoud van hun duidelijk katholieke karakter. Ook in het lager onderwijs is deze voorkeur van aan de kerk gebonden, maar in de wettelijke kaders gepast onderwijs zichtbaar. Paredis zette zich in voor strikt katholiek, maar openbaar onderwijs dat voor iedereen toegankelijk was.⁸²

Conclusie

Het valt op dat er zowel in Harderwijk als in Roermond verschillende lagere scholen waren. Beide steden hadden een burgerschool voor kinderen van beter gesitueerde ouders en een

⁷⁹ Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 69-71.

⁸⁰ Nissen, *Roermond*, 425, 427-428, 430.

⁸¹ Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 73-74.

⁸² *Ibidem*, 76.

stads/armenschool voor kinderen van ouders die weinig of geen schoolgeld konden betalen. De lagere scholen waren dus exclusief. Dit gold ook voor de H.B.S. in Roermond; deze was bedoeld voor 'hogere burgers'. Voor 1870 was er op het gebied van het onderwijs weinig initiatief van de middenstand. In Roermond werden de scholen voor lager onderwijs voor een belangrijk deel overgenomen door geestelijken. Hoewel het lesgeven voor een groot deel werd gedaan door lagere geestelijken, kwam het initiatief tot het katholiek maken van de scholen van bisschop Paredis. In Harderwijk werd de middenstand zelfs actief geweerd uit educatieve initiatieven: de lokale elite zette de hervormden uit het bestuur van het Nederlandsch Schoolverbond en de middenstand had ook geen invloed in de plaatselijke schoolcommissie.

Hoofdstuk 3 – Educatieve initiatieven na 1870

Tot 1870 waren de ontwikkelingen in Roermond en Harderwijk geheel verschillend verlopen. In Roermond waren onder leiding van bisschop Paredis veel zaken veranderd in het onderwijs en rond 1870 weerspiegelde het onderwijs de dominante levensbeschouwing: het katholicisme. In Harderwijk was tussen 1850 en 1870 echter weinig veranderd op het gebied van het onderwijs. In dit hoofdstuk zal onderzocht worden welke veranderingen er in het onderwijs in Roermond en Harderwijk plaatsvonden na 1870. Welke initiatieven werden er genomen om het onderwijs in Roermond en Harderwijk de dominantie levensbeschouwing in de stad te laten weerspiegelen? Welke gevolgen had de Schoolwet-Kappeyne in Harderwijk en Roermond? Veranderde het overleg tussen de elites in de beide steden door de veranderingen op het gebied van het onderwijs?

Situatie rond 1870

In Harderwijk was het openbare onderwijs rond 1870 nog behoorlijk christelijk en achtte de hervormde kerkenraad interveniëren in activiteiten voor bijzonder christelijk onderwijs onnodig. Er was wel sympathie voor het Anti-Schoolwetverbond, maar Harderwijk maakte er geen deel van uit. Toch vonden er wel veranderingen plaats. Net als in de armenzorg werden de verantwoordelijkheden voor de armenschool overgedragen aan de kerkenraad en daardoor kreeg de niet-orthodoxe elite daarover zeggenschap. De armenzorg bleef na 1870 tot ver in de twintigste eeuw stabiel; misschien was dit ook het geval geweest met het onderwijs wanneer op nationaal niveau de schoolstrijd niet was losgebarsten. Tot 1878 speelde die echter geen rol in Harderwijk, behalve enkele kleine, wezenlijke discussies in de gemeenteraad. Hoe kon Harderwijk zolang buiten de schoolstrijd blijven? Volgens Dirk Jan Wolffram was daarbij de lokale indeling van het onderwijs belangrijk. Hoewel het beheer van de armenschool in handen van was gekomen van de gemeenteraad, werd het christelijke karakter van de school gewaarborgd in de voorwaarden van de overdracht. Bovendien was vastgelegd dat de hulponderwijzer altijd hervormd diende te zijn en dat wanneer de hoofdonderwijzer dit niet was, de hulponderwijzer meer taken zou krijgen op het gebied van het godsdienstonderwijs. Bovendien mocht de hervormde kerkenraad het gebouw van de armenschool gebruiken voor het godsdienstonderwijs aan hervormde armen. De armenschool was dus in naam openbaar, maar in de praktijk had de school een uitgesproken hervormde signatuur. Dit gold ook voor de openbare burgerschool; meestal werd de school geleid door orthodoxe schoolhoofden. Deze schoolhoofden waren ontvankelijk voor de wensen van de hervormde kerkenraad, vooral als het een gunstige regeling van het godsdienstonderwijs betrof.⁸³

In Roermond was in 1864 de subsidie van het Bisschoppelijk College vastgesteld op f1500 per jaar voor de komende vijf jaar. Dat betekende dat hierover in 1869 opnieuw een besluit genomen moest worden in de gemeenteraad; besloten werd dat de subsidie verlaagd zou worden met vijfhonderd gulden en dat het Bisschoppelijk College dus f1000 per jaar zou krijgen tot en met 1874. In dat jaar werd er in de gemeenteraad opnieuw gesproken over de subsidie van de gemeente aan het katholieke College. De raad liet aan de school weten dat ze

⁸³ Wolffram, *Bezwaarden en verlichten*, 96-97, 99, 102-103; G. van der Zee, *1000 jaar Harderwijk. Kerk en Bethel* (Harderwijk 1962) 177.

de subsidie opnieuw wilde verlagen; dit leidde tot een intensieve correspondentie tussen de bisschop en de gemeenteraad. Deze correspondentie werd publiek, doordat die uitgebreid besproken werd in beide lokale kranten. De *Maas- en Roerbode* sprak schande van de gemeenteraadsbegroting, mede omdat het bedrag voor het Bisschoppelijk College gehalveerd zou worden. De liberalen hadden een geheel andere mening; zij vonden de subsidiëring van het Bisschoppelijk College absurd en meenden dat dit op den duur zou moeten verdwijnen. Uiteindelijk werd door de gemeenteraad besloten dat de subsidie gehalveerd zou worden en dus dat het Bisschoppelijk College f500 zou krijgen in het komende jaar. Paredis legde zich bij dit besluit neer: ‘Er blijft voor mij dus niets over, dan alleen, bij het besluit van den Raad, in de onderhavige zaak, voor dit loopende jaar te berusten; onder kennisgeving nochtans, dat ik, als ’t God belieft, in ’t najaar de eerbiedige vrijheid zal nemen, van mij andermaal voor hetzelfde doel, tot den Stedelijken Raad te wenden; in vertrouwen dat de beweegredenen mijner aanvraag, alsdan wat meer in aanmerking mogen genomen worden.’⁸⁴

Schoolwet-Kappeyne

De inzet van de Schoolwet-Kappeyne was de kwaliteitsverbetering van het onderwijs. Deze zou voor de bijzondere scholen wel verplicht worden, maar niet worden betaald door de staat. De voorstanders van de school met de Bijbel zagen dit als een aanval op hún scholen; Kappeyne heeft bevestigd dat dit inderdaad het geval was. Er werd echter niet alleen gediscussieerd over de kwaliteitsverbetering, maar ook over het doel van de openbare school. De conservatieven wilden dat het onderwijs de scheiding van de standen zou fixeren en bevestigen. Bovendien vonden zij het belangrijk dat scholen gehoorzaamheid en zedelijkheid aankweekten. De liberalen waren dit niet met de conservatieven eens; zij vonden juist dat de scholen het standonderscheid moesten doorbreken. Standonderscheid was volgens hen onhoudbaar in een dynamische opvatting van de maatschappij. Verder wilden de liberalen dat de school zou fungeren als volksopvoeding voor de kinderen van middengroepen en werklieden; dit waren de bovenste lagen van de arbeidersklasse. De werklieden en de middengroepen waren ook die mensen waaraan de progressieve liberalen kiesrecht wilden toekennen. In die periode was er geen leerplicht en daardoor ontvingen de onderste lagen van de samenleving vaak geen of onregelmatig onderwijs. Dit blijkt wel uit het feit dat in 1878 twaalf procent van de jongens en negentien procent van de meisjes helemaal niet naar school ging. Al in 1873 legde de liberaal Feringa het verband tussen de kiesrechthervorming en het onderwijs: ‘Politiek leven en democratie hebben zonder degelijk onderwijs luttel waarde’. De liberalen wilden dus het onderwijs gebruiken om (een deel van) de sociale kwestie op te lossen. Naast de conservatieven en de liberalen gaven ook de confessionelen vorm aan hun standpunten; voor hen was de godsdienst de voornaamste steunbeer van het gezag. De katholieke Van Nispen tot Sevenaer was bang dat wanneer het liberale gedachtegoed de massa zou bereiken er in Nederland een opstand zou kunnen uitbreken die vergelijkbaar was met de Franse Revolutie. Ook andere confessionelen spraken in die geest; godsdienst was volgens hen het enige middel waarmee succesvol de omkering van de maatschappij die het communisme en het socialisme wilden,

⁸⁴ Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 110.

tegen te houden. Dit kon volgens hen niet gebeuren door geleerdheid of onderwijs, zoals de liberalen voorstelden.⁸⁵

Uiteindelijk werd in de Schoolwet-Kappeyne vastgelegd dat er hogere eisen zouden worden gesteld aan het onderwijs op openbare scholen. Het onderwijs werd aanzienlijk duurder door de hogere eisen die gesteld werden aan de opleiding van de onderwijzers, de hogere salarissen voor het personeel en de hogere kwaliteitseisen voor de gebouwen en de leermiddelen. Dit had tot gevolg dat de gemeenten niet meer alle kosten van het onderwijs konden vergoeden, dus werd dertig procent van de kosten door het rijk gesubsidieerd. Door deze subsidie kreeg het rijk middelen om met meer kracht godsdienstig neutraal openbaar onderwijs na te streven. Dit alles zette de praktijk van het openbare onderwijs onder druk. Tot nu toe had het openbare onderwijs, afhankelijk van de lokale verhoudingen, namelijk in meer of mindere mate een godsdienstige invulling gekregen. De neutraliteit van het openbare onderwijs zou na het ingaan van de Schoolwet-Kappeyne echter niet meer lokaal, maar op rijksniveau getoetst worden en dat betekende dat het dichtknijpen van een oogje wat betreft de specifieke invulling van het begrip ‘christendom boven geloofsverdeeldheid’ niet meer mogelijk zou zijn. Ook bijzondere scholen moesten aan de eisen van de wet voldoen, maar zij moesten het zonder de rijkssubsidie stellen. Voor bijzondere scholen betekende de nieuwe wet dus een aanzienlijke verhoging van de kosten.⁸⁶

In Roermond had de Schoolwet-Kappeyne echter weinig gevolgen. Het rijkstoezicht liet op zich wachten en het lager onderwijs bleef zoals het voor 1878 was geweest. In Harderwijk zorgde de wet van 1878, samen met een aantal andere zaken, echter voor grote veranderingen in het onderwijs. In 1875 werd namelijk een einde gemaakt aan de formele invloed van de kerkenraad op het godsdienstonderwijs op de armenschool. De plaatselijke schoolcommissie deed, zonder overleg met de vaste Commissie van Godsdienstig Onderwijs van de kerkenraad, een voorstel aan de gemeenteraad voor wijziging van de schooltijden. Hierdoor zou het godsdienstonderwijs buiten de schooltijden vallen. De hervormde kerkenraad had hiertegen bezwaren en liet van zich horen, maar dit had niet het gewenste effect. Uiteindelijk werd vastgelegd dat bij veranderingen kon worden volstaan met kennisgeving aan de kerkenraad. De hervormde kerkenraad verloor daarmee definitief zijn invloed op het onderwijs in Harderwijk. Het godsdienstonderwijs bleef wel bestaan; vanaf 1875 werd dit aansluitend op de schooltijden gegeven in het gebouw van de armenschool. Een andere reden voor de oprichting van een bijzondere christelijke school in Harderwijk was het feit dat de plaatselijke schoolcommissie in de jaren 1870 gedomineerd werd door uitgesproken tegenstanders van christelijk onderwijs.⁸⁷

Petities speelden in de negentiende eeuw een belangrijke rol als instrument van collectieve actie. Door de herstructurering van de macht tussen 1795 en 1815 hadden petities meestal een nationaal karakter. Aan het begin van de negentiende eeuw maakten vooral de kerken gebruik van petities; zo organiseerden de katholieken in jaren 1820 een petitiebeweging voor bijzonder lager onderwijs. Het initiatief voor petities kwam altijd uit de hoogste kringen, maar de petitiebeweging werd gedragen door brede lagen van de bevolking. Hoewel het de oppositie in de negentiende eeuw veelal ontbrak aan een georganiseerd verband, was duidelijk

⁸⁵ Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 129-131.

⁸⁶ Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 105; Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 127.

⁸⁷ Van der Zee, *100 jaar Harderwijk*, 177; Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 104.

geworden dat kerkpolitieke vraagstukken de gemoederen zonder veel moeite in beweging konden brengen en dat de kerkelijke organisatie daarbij gemakkelijk als katalysator kon fungeren.⁸⁸ Het belang van petitie is ook zichtbaar in Harderwijk bij de oprichting van de christelijke school. Dat de kerkenraad haar invloed in het onderwijs verloor en dat de plaatselijke schoolcommissie gedomineerd werd door tegenstanders van het christelijk onderwijs heeft ook een rol gespeeld, maar het petitionnement tegen de Schoolwet-Kappeyne was van doorslaggevend belang. Er werd in Harderwijk op initiatief van de hervormde kerkenraad een plaatselijke commissie gevormd, die bestond uit de drie predikanten, een ouderling en enkele personen buiten de kerkenraad. De hervormde kerkenraad steunde het petitionnement, omdat inmiddels duidelijk geworden was dat als de orthodoxen invloed wilden behouden op het lager onderwijs in Harderwijk ze zelf initiatieven moesten ontplooiën. Uiteindelijk werden er in Harderwijk 1151 en in Hierden 517 handtekeningen opgehaald. In 1879 waren de omstandigheden voor het oprichten van een christelijke school optimaal; er waren mensen die beschikten over het geld en de capaciteiten. In maart 1879 werd de Vereniging voor Christelijk Onderwijs Harderwijk (VCO) opgericht. Het eerste bestuur werd gevormd door vijf mannen, waarvan er drie dominee waren in de Hervormde Kerk. Ook de Commissie van Toezicht, die toezicht moest gaan houden op het onderwijs, werd gedomineerd door hervormde (oud-)kerkenraadsleden en had als voorzitter de orthodoxe Stekhoven. Aan het eind van het jaar 1879 werd de christelijke school geopend met een toespraak van Stekhoven. Bij de opening telde de school zestig leerlingen. Dit aantal groeide snel en twee jaar later zaten er 180 leerlingen op de christelijke school. Daarmee volgde in 1881 een kwart van de lagere schoolkinderen in Harderwijk christelijk onderwijs.⁸⁹

Welke kinderen kwamen er naar de christelijke school in Harderwijk? In elk geval de kinderen van de opkomende orthodoxe middenklasse die tot 1879 hun kinderen tegen betaling naar de Burgerschool hadden gestuurd. Verder had een deel van de meisjes die op de christelijke school zaten voor 1880 helemaal geen onderwijs gevolgd. Dit waren de ouders die hun dochters niet naar de armenschool hadden gestuurd, maar hen nu wel op de christelijke school deden. Voor het christelijke onderwijs in Harderwijk moest betaald worden, want de school kreeg geen subsidie. Wel was het mogelijk voor de ouders om een tegemoetkoming aan te vragen; dan werd de helft van het schoolgeld vergoed, maar kosteloos christelijk onderwijs, zoals de armenschool, bestond niet.⁹⁰

In Harderwijk was mede door de Schoolwet-Kappeyne behoorlijk wat veranderd in het onderwijs. De hervormde kerkenraad had steeds minder invloed op het openbare onderwijs en steunde daarom het petitionnement tegen de nieuwe wet. Op initiatief van de Hervormde Kerk werd enkele jaren later een christelijke school opgericht. In Roermond had de kerk ongeveer twintig jaar eerder juist meer invloed gekregen op het openbare onderwijs en dat zelfs voor een belangrijk deel overgenomen; hierin veranderde door de Schoolwet-Kappeyne niets.

⁸⁸ Prak en Van Zanden, *Nederland en het poldermodel*, 201-203.

⁸⁹ Van der Zee, *100 jaar Harderwijk*, 177; Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 105-106.

⁹⁰ Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 107-109.

Rol van de kerk in Harderwijk

Het initiatief van de Hervormde Kerk was belangrijk geweest bij de oprichting van de christelijke school, maar de kerkenraad oefende geen druk uit op de leden om hun kinderen naar de christelijke school te sturen. De kerk bemoeide zich alleen met zedelijk gedrag, zoals seksuele activiteit buiten het huwelijk en openbare dronkenschap. De diaconie stelde zelfs niet als voorwaarde voor bedeling dat de kinderen naar de christelijke school zouden gaan. Toch kozen veel ouders bewust om hun kinderen naar de christelijke school in Harderwijk te laten gaan; hun wensen konden niet langer bevredigd worden door het ambivalente karakter van de openbare school. Naast de Hervormde Kerk was er sinds 1871 in Harderwijk een Christelijk Gereformeerde Kerk die ontstaan was onder invloed van de afscheiding. Deze kerk had nauwelijks belangstelling voor de christelijke school, hoewel de kinderen van sommige leden er wel onderwijs kregen. Door deze desinteresse was de school vooral een zaak van de Hervormde Kerk: die had de leiding bij de oprichting, iedere maand werd er tijdens de kerkdienst voor de school gecollecteerd en er werden speciale bidstonden georganiseerd.⁹¹

Doordat het aantal leerlingen na de oprichting van de christelijke school snel gegroeid was, ontstond er een tekort aan geld. Om dit op te lossen kon de school zich aansluiten bij de Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs (CNS). Deze oplossing werd overwogen, maar uiteindelijk koos men ervoor om in 1885 en in 1896 over te gaan op een leerlingestop. Dat de christelijke school in Harderwijk geen lid werd van de Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs had waarschijnlijk te maken met de christelijk gereformeerden. Hoewel zij niet tot 1883 niet aanwezig waren in het bestuur en de Commissie van Toezicht, zaten er wel veel kinderen uit deze kerk op de christelijke school. Men wilde de gereformeerden niet voor het hoofd stoten, in de Christelijk Gereformeerde Kerk leefden namelijk sterke bezwaren tegen het streven van de CNS om overheidssteun voor bijzondere scholen te verkrijgen. Wel zocht de school in 1890 aansluiting bij de in dat jaar opgerichte Schoolraad; deze hield zich bezig met het toetsen van de onderwijzers op bekwaamheid in het geven van godsdienstonderwijs op basis van de orthodoxe geloofsleer.⁹²

In 1888 vond er een belangrijke verandering plaats met betrekking tot de christelijke school in Harderwijk; het kwam tot een breuk met de Hervormde Kerk. In maart van dat jaar bleek dat er in de gelederen van de VCO een meerderheid van gereformeerden was. Tegelijk moest door een onbelangrijke wijziging in de statuten een nieuw bestuur en een nieuwe Commissie van Toezicht gekozen worden door de algemene vergadering. In het nieuwe bestuur werden door een ruime meerderheid van de aanwezige leden alleen maar gereformeerden gekozen. De twee belangrijkste hervormde kandidaten kregen slechts ieder zeven van de negenendertig stemmen. Dit nieuwe bestuur stelde vervolgens om de hervormden tegemoet te komen bij de verkiezing voor de Commissie van Toezicht twee dubbeltallen van alleen hervormden. Eén van die kandidaten was een hervormde dominee, maar die werd tweemaal niet gekozen door de algemene vergadering. Vanwege deze demonstratieve weigering om de hervormde dominee te verkiezen in de Commissie van Toezicht bedankten de twee gekozen hervormden alsnog. De (christelijk) gereformeerde mannen die gekozen waren, accepteerden hun verkiezing wel. Dit alles leidde tot een breuk met de Hervormde Kerk. In mei 1888 maakte

⁹¹ Van der Zee, *100 jaar Harderwijk*, 177; Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 47, 106-107.

⁹² Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 107, 110-111.

de kerkenraad bekend dat er voortaan niet meer gecollecteerd zou worden voor de christelijke school. Toen enkele jaren later een andere kerk probeerde om kerkelijk toezicht te verkrijgen op het onderwijs, werd vastgelegd dat de school niet kerkelijk was en dat er dus geen toestemming zou worden gegeven voor kerkelijk toezicht. Dit kreeg praktisch vorm in 1895 toen opnieuw een hervormde een plek kreeg in het bestuur; hij had die functie echter maar twee jaar, omdat hij in 1897 niet herkozen werd. Pas vanaf 1905 zaten er weer voor een langere periode hervormden in de bestuursorganen van de VCO.⁹³ De christelijke school zorgde duidelijk voor discussie en verwijdering tussen de verschillende protestantse stromingen.

Acceptatie van bijzonder onderwijs

In 1887 kwam er een grondwetswijziging. Een meerderheid van de Tweede Kamer, waaronder een aantal liberalen stemde voor het voorstel om artikel 194 van de grondwet uit 1848 niet te wijzigen, maar zo te lezen dat subsidie voor bijzonder onderwijs niet uitgesloten was. Twee jaar later kwam er een herziening van de Schoolwet uit 1857. Bijzondere scholen die aan de wettelijke eisen voldeden, konden vanaf toen een derde van de kosten door het rijk vergoed krijgen. Deze wijziging werd gesteund door twaalf liberalen uit de Tweede Kamer en in de Eerste Kamer stemde de helft van de liberalen voor.⁹⁴

Ook de christelijke school in Harderwijk kreeg vanaf toen subsidie van het rijk. Deze werd nog verhoogd in 1901 door de invoering van de leerplicht. Hierdoor was het mogelijk om het aantal leerlingen weer te laten toenemen en kwam er een einde aan de leerlingenstop van 1896. Nog steeds werden er echter pogingen gedaan om de kosten te drukken. Een voorbeeld daarvan is dat aan het begin van 1902 de niet-leerplichtige leerlingen een aantal dagen niet naar school mochten komen; daardoor waren er minder leerlingen aanwezig bij de leerlingentelling en was het niet nodig om nog een extra onderwijzer te benoemen. Toch bleven er financiële problemen, hoewel de voorzitter van het bestuur tijdens de algemene vergadering zei dat door 'de gunstige leiding der Regeering' het christelijk onderwijs bloeide.⁹⁵ Ondanks de financiële problemen probeerde de christelijke school meer leerlingen te krijgen door verbetering van het onderwijs. Zo wilde VCO de concurrentie aangaan met de openbare school.⁹⁶

Rond de eeuwwisseling was het christelijke onderwijs geaccepteerd in Harderwijk. Dat bleek wel uit het feit dat in oktober van 1890 de eerste gereformeerde werd gekozen in de gemeentelijke schoolcommissie en dat de hoofdonderwijzer van de christelijke school korte tijd later werd benoemd in de nieuwe gemeentelijke Commissie tot Wering van Schoolverzuim; deze commissie moest toezien op de naleving van de leerplichtwet. Ook werden de leerlingen van de christelijke school net als de leerlingen van de openbare scholen in Harderwijk zonder toelatingsexamen aangenomen op de MULO-school. Het college van Burgemeester en Wethouders had daartoe beslist met als voorwaarde dat ze het leerplan van de christelijke school zouden beoordelen. Eind 1901 werd bovendien een bestuurslid van de VCO verkozen in de plaatselijke schoolcommissie. Ondertussen groeide de christelijke school en in augustus 1903 werd in bijzijn van het college van B&W het vijfde leslokaal geopend. De school had ook hulp

⁹³ Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 111-112.

⁹⁴ Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat*, 135-136.

⁹⁵ Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 172.

⁹⁶ *Ibidem*, 173.

van de gemeente gekregen bij de verbouwing voor dit lokaal; drie leslokalen van de voormalige meisjes-MULO, die sinds 1899 was samengevoegd met de jongens-MULO, waren voor een vriendenprijs aan de christelijke school verhuurd. Toch nam de voorzitter van de VCO tijdens de opening de gelegenheid te baat voor een scherpe aanval op het openbaar onderwijs 'dat ten slotte valt in de armen van het socialisme en leidt tot de ondergang van land en volk omdat dit niet rekt met God, noch zijn W[oord], verwerpend de belijdenis van den Christus Gods'.⁹⁷ De voorgangers van burgemeester Kempers zouden waarschijnlijk opgekomen zijn voor de belangen van het openbare onderwijs, maar hij zegde steun voor de christelijke school toe en toonde daarmee dat hij zich bewust was van de noodzakelijkheid van christelijk onderwijs. De burgemeester maakte zijn toezeggingen waar door enkele maanden later zijn best te doen om twee onderwijzers van de christelijke school benoemd te krijgen aan het openbare herhalingsonderwijs om hen daar onderwijs in christelijke zin te laten verzorgen. Het hoofd van de openbare school die het herhalingsonderwijs leidde, zag echter niets in deze regeling. Ook de VCO wilde dit niet, omdat ze zelf minder leerlingen zouden krijgen wanneer het openbare onderwijs weer christelijk zou worden.⁹⁸

In Roermond was in 1886 Paredis overleden; een goede vriend van hem, Boermans werd vervolgens bisschop in Roermond. Het bijzonder onderwijs had zijn voortdurende aandacht. In een brief aan de geestelijken die hij leiding gaf, schreef hij dat het logisch was dat het bijzonder onderwijs voor hen prioriteit moest hebben. Dit was officieel natuurlijk al het geval sinds het onderwijsmandement van 1868, maar in de omgeving van Roermond had Paredis hier pas vanaf 1873 echt aandacht voor gehad. En zelfs in 1890 week de mening van Boermans nog af van het onderwijsmandement; hij schreef namelijk dat het katholiek houden van het onderwijs aan openbare scholen ook een acceptabele optie was. Dat Boermans meer aandacht had voor bijzonder onderwijs dan Paredis had te maken met de omstandigheden die veranderd waren. Paredis had eenvoudig voor kunnen zorgen er op openbare scholen alleen maar leerkrachten werden aangesteld die de christelijke en maatschappelijke deugden van de wet katholiek invulden. In 1890 was het echter niet meer vanzelfsprekend dat de onderwijzers op openbare scholen katholiek waren en moest Boermans zich veel terughoudender opstellen. Aan de geestelijken schreef hij met betrekking tot de openbare scholen het volgende: '[Wij achten] het van het grootste belang, dat Gij met de Heeren Onderwijzers de meest vriendelijke betrekkingen tracht aan te knopen en te onderhouden. [...] Men wachte zich evenwel al machthebbende op te treden, en eischen te stellen. Onze taak moet die van een zielenherder, van een vriendelijken raadgever zijn, die zich, zelfs bij nietopvolging van onder bemoeiingen en wenken, ja, bij teleurstellingen, niet laat ontmoedigen, veel minder verbitteren.'⁹⁹

Er is een opvallend verschil tussen Harderwijk en Roermond. In de eerste stad kon de kerk meer invloed in het openbare onderwijs krijgen, terwijl die dat niet wilde. In het katholieke Roermond had de kerk om juist minder inspraak in het openbare onderwijs dan eerder.

⁹⁷ Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 173.

⁹⁸ Ibidem, 174.

⁹⁹ Nissen, *Roermond*, 436; Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 131.

De VCO en de hervormden

De VCO had wel problemen om weer geaccepteerd te worden door de orthodox hervormden, doordat er nog steeds groot wantrouwen was vanwege de gebeurtenissen in 1887. Het bestuur van de VCO deed daarom steeds pogingen om hervormden te interesseren voor lidmaatschap of een bestuurspost. Er waren nog maar een paar hervormden lid van de vereniging, terwijl toch een derde van de leerlingen op de christelijke school hervormd was. Om de VCO acceptabeler te maken voor de hervormden werd er nadruk op gelegd dat de school niet kerkelijk was. Zo werd in 1901 het besluit genomen om de school niet langer meer te sluiten op kerkelijke bid- en dankdagen voor gewas. Een andere toenaderingspoging werd gedaan via de hervormde dominee J. Buenk; al twee maanden nadat hij naar Harderwijk was gekomen werd hij door het bestuur uitgenodigd om lid te worden van de vereniging. Buenk werd inderdaad lid, maar wilde geen zitting nemen in het bestuur om geen aanleiding te geven tot een roddel als ‘ds. Buenk [is] ook al $\frac{3}{4}$ op sleeptouw [...] genomen door die gereformeerden’.¹⁰⁰ Ook de hervormde ouderling Van Zalingen, de hervormd jeugdwerker Knaap en de hervormde godsdienstonderwijzer Baarsel namen hun verkiezing voor het bestuur van de VCO niet aan. Ondanks de slechte verhoudingen tussen de christelijke school en de hervormde werd de oprichting van een hervormde school door alle partijen afgewezen.¹⁰¹

Dat de hervormden argwaan koesterden tegenover de VCO was duidelijk, maar ook in het bestuur van de VCO was er wantrouwen ten opzichte van de hervormden. Bestuurslid Van Beek zag weinig in het werven van leden onder hervormden gezien het verleden. Daarbij moet wel opgemerkt worden dat deze man nogal een scherpslijper was; hij was de enige in het bestuur die zich keerde tegen deelname van leerlingen van de christelijke school aan de viering van de verjaardag van de koningin. In Harderwijk werd ieder jaar door een comité van notabelen een feest georganiseerd dat vooral bedoeld was voor de schoolgaande jeugd en Van Beek vond dat gezamenlijk feestvieren verflauwing van de grenzen betekende. De voorzitter van het bestuur was het echter niet met hem eens; hij vond dat samen feestvieren juist een verplichting was: ‘Het leven laat geen absolute scheidsmuren toe, al moeten ze op kerkelijk gebied zijn en zijn ze ook noodig op schoolgebied; op het gebied van het maatschappelijk samenleven laat niemand ze toe. Alle kinderen, allen burgers van een zelfde natie, en onderdanen eener zelfde jarige vorstin, mogen zeer zeker gemeenschappelijk feestvieren; ja moeten dit, zoolang n.l. door zekere verkeerde invloeden de wijze van feestvieren het ons niet onmogelijk maakt.’¹⁰² Dominee Warmenhoven was het met hem eens en voegde toe dat christenen juist door deelname aan de viering de wijze van feestvieren gunstig konden beïnvloeden. Er was dus weinig reden voor afzijdigheid.¹⁰³

Er waren echter nog steeds veel hervormde kinderen die niet naar de christelijke school gingen. Daardoor waren de openbare scholen overvol. In 1907 werd er door de VCO een nieuwe poging gedaan om een hervormde in het bestuur te krijgen, maar deze mislukte opnieuw. Twee jaar later slaagden ze eindelijk in hun opzet; de hervormde dominee accepteerde kort na zijn komst naar Harderwijk een bestuurspost. Bovendien kwam er in 1909 ook een gematigd

¹⁰⁰ Wolffram, *Bezwaarden en verlichten*, 178.

¹⁰¹ Ibidem, 177-178.

¹⁰² Ibidem, 178.

¹⁰³ Ibidem, 178-179.

hervormd kerkenraadslid in het bestuur. De VCO bleef echter een voornamelijk gereformeerde vereniging met een hervormd randje.¹⁰⁴

HBS in Harderwijk?

In 1905 waren er in Nederland veertien hogere-burgerscholen die subsidie kregen van de overheid, eenendertig gemeentelijke en twee katholieke hogere-burgerscholen. Verder was er in Rotterdam een protestant-christelijke H.B.S. en waren er vier protestants-christelijke gymnasia. De overheid was terughoudend in het stichten van hogere-burgerscholen en liet de zorg voor middelbaar onderwijs liever over aan de gemeenten. Op de Overveluwe werd echter toch een comité opgericht dat een Rijks-H.B.S. wilde oprichten in Harderwijk. Het initiatief kwam vanuit Nunspeet, maar als snel lag de leiding van het comité in Harderwijkse handen. De mannen uit Harderwijk die deel uitmaakten van het comité wilden de vergane glorie van het middelbaar en hoger onderwijs in Harderwijk herstellen. Er was echter felle tegenstand van christelijke zijde, lokaal en landelijk. Landelijk zetten de antirevolutionairen zich in voor subsidie van het bijzonder middelbaar onderwijs en wilden ze niet dat er rijksscholen gesticht zouden worden in kleine gemeentes. De lokale kritiek werd op schrift gesteld in *De Harderwijker*, de lokale krant. Een week na de auditie van het comité voor een Rijks-H.B.S. bij de minister schreef *De Harderwijker* dat ‘de heeren’ zich teveel voorstelden van de verhoging van de stedelijke welvaart door de vestiging van een Rijks-H.B.S. Bovendien ‘willen de vrijzinnigen er een hebben laten ze dan zelf in den zak tasten en er niet voor aankloppen bij het rijk’. Hogere-burgerscholen waren volgens de krant ‘kweekplaatsen van de moderne levensopvatting’. Ze leidden op tot ongeloof. ‘Heel de inrichting van het onderwijs, waarin de wiskundige en natuurkundige vakken de hoofdrol spelen, moet ertoe leiden om alleen te geloven wat men bewijzen kan (...). Zij ondermijnt het geloof aan het bovennatuurlijke en bovenzinnelijke.’¹⁰⁵ De oprichting van een christelijke Rijks-H.B.S. was volgens *De Harderwijker* wel gewenst. Dat de leerlingen daar ook onderwezen moesten worden in wiskundige en natuurkundige vakken vormde blijkbaar geen bezwaar, omdat het dan binnen de eigen levensbeschouwelijke kring gebeurde. In de gemeenteraad van Harderwijk ontstonden spanningen rondom de H.B.S.-problematiek. Door deze onrust en omdat er nauwelijks draagvlak was voor de vestiging van een H.B.S., hetzij openbaar of christelijk, kwam het uiteindelijk niet tot de oprichting van een dergelijke school.¹⁰⁶ Opvallend is dat zowel in Roermond als in Harderwijk discussie ontstond rondom de oprichting en de identiteit van een hogere-burgerschool.

Overige verheffende activiteiten

In Roermond waren er naast de officiële scholen ook andere educatieve initiatieven. De Sint Jozefsgezellen vingen vanaf 1868 jonge arbeiders op en vormden hen. Dit was een opzet voor een meer effectieve aanpak van de sociale kwestie, omdat de arbeiders zo tot zelfontwikkeling werd gebracht. Ook de andere actieve religieuze in Roermond hadden veel aandacht voor onderwijs aan kinderen van arbeiders en kleine boeren. De Broeders van O. L. Vrouw

¹⁰⁴ Wolfram, *Bezwaarden en verlichten*, 179.

¹⁰⁵ Ibidem, 184.

¹⁰⁶ Ibidem, 183-184.

Onbevelekt Ontvangen trokken zich het lot van verschoppelingen bijzonder aan en wilden alle kinderen van armen opvangen. Ook de Vincentiusvereniging zette zich in voor onderwijs. In 1899 besloot de conferentie om in de winter te zorgen voor gratis onderwijs aan jongens van bedeeden die geen of onvoldoende lager onderwijs hadden genoten. In oktober 1904 konden ook jongeren vanaf zeventien jaar onderwijs krijgen.¹⁰⁷

Conclusie

Landelijk groeide het protestantse-christelijke onderwijs na 1910 nauwelijks; de positieve effecten van de verruiming van de rijkssubsidie in 1901 en 1905 waren weggeëbd. Ook in Harderwijk kwam een einde aan de snelle groei die er was geweest in de eerste jaren na de invoering van de leerplicht. Vanaf 1912 was er zelfs sprake van stagnatie en achteruitgang op de christelijke school. Het aantal leerlingen op de openbare lagere scholen in Harderwijk was na 1910 stabiel. In de periode daarvoor, vanaf de invoering van de leerplicht, was er echter sprake geweest van een daling van het aantal leerlingen op de twee openbare scholen met dertien procent. Deze daling is bijna gelijk met de groei van de christelijke school en het is dus waarschijnlijk dat de meeste leerlingen van de openbare naar de christelijke school gingen.¹⁰⁸

Roermond had rond de eeuwwisseling een zekere faam als onderwijsstad verkregen. Dit kwam mede door de Rijks-H.B.S. en het Bisschoppelijk College die daar gevestigd waren. Rond 1900 waren er verder naast de eerder genoemde meisjesscholen, een openbare lagere school en een rooms-katholieke parochiële jongensschool Klein College. Daarnaast was er sinds 1898 ook een protestantse lagere school die gehuisvest was in een gebouw naast de protestantse kerk. Na 1900 kwamen er nog wel lagere scholen bij in Roermond, maar dit waren allemaal katholieke en dus bijzondere scholen.¹⁰⁹

Rond 1870 had de lokale elite in Harderwijk veel invloed op het onderwijs. Toch had ook de hervormde kerkenraad veel te vertellen in het onderwijs; waarschijnlijk bestond die echter voornamelijk uit rijken. Ook na de Schoolwet-Kappeyne had de kerkenraad veel invloed op het onderwijs. In de commissie die de petitie tegen de Schoolwet organiseerde, zaten voornamelijk hervormde (oud)kerkenraadsleden. Bovendien werd de VCO en de Commissie van Toezicht gedomineerd door (oud)leden van de hervormde kerkenraad. De vorming van een christelijke school in Harderwijk zou gezien kunnen worden als initiatief van onderop, maar de elite van de hervormden had daarin de belangrijkste rol. In Roermond was er initiatief van onderop bij de oplossing van de sociale kwestie; verschillende religieuzen wilden bijdragen aan de verheffing van armen door onderwijs.

¹⁰⁷ Van Bree, *Acht eeuwen Roermond*, 107, 114; Van Esser, *Vincentius Roermond*, 5-10; Gijzen, *Joannes Augustinus Paredis*, 315, 321; Nissen, *Roermond*, 463.

¹⁰⁸ *Ibidem*, 225.

¹⁰⁹ Nissen, *Roermond*, 436, 438.

Conclusie

Tussen 1850 en 1914 veranderde er in de armenzorg weinig. De armenwet van 1854, bleef met een aanpassing in 1870, tot 1912 van kracht en daarin was vastgelegd dat het burgerlijk armbestuur slechts hulp mocht verlenen wanneer dat volstrekt onvermijdelijk was en wanneer de kerk geen bedeling gaf aan die arme. In Harderwijk waren verschillende instellingen die armenzorg verleenden: het burgerlijk armbestuur, enkele particuliere instellingen, de hervormde diaconie, het Rooms-Katholieke armbestuur en het Joodse armbestuur. De religieuze armenzorginstellingen waren niet inclusief; daar werden alleen eigen leden geholpen. De particuliere instellingen waren dat vaak wel. Bij de Werkverschaffing kon iedereen aankloppen die zonder werk zat, hoewel het niet de bedoeling was dat diegene dan ook bedeling ontving. Over het algemeen nam tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw de invloed van de hervormden in de armenzorginstellingen in Harderwijk toe. In Roermond had de kerk ook veel invloed op de armenzorg. De zorg voor armen was het hoofddoel van bijna alle actieve religieuzen in de stad. Daarnaast was er een conferentie van de Vincentiusvereniging. Verder waren er in Roermond ook twee algemene voorzieningen voor armen en een particuliere armenzorginstelling. Al deze instellingen stonden onder toezicht van de gemeente. Er waren ook initiatieven van onderop in Roermond: de oprichting van een afdeling van de Sociaal-Democratische Bond en de Rooms-Katholieke Volksbond.

Aan het einde van de negentiende en begin van de twintigste eeuw waren er wel grote veranderingen in het onderwijs. In Roermond werd tussen 1850 en 1870 een belangrijk deel van het lager onderwijs overgenomen door de katholieken; ook de school voor hoger onderwijs, het Bisschoppelijk College, stond onder beheer van bisschop Paredis. In de lokale kranten ontstond een polemiek over de beheersing van het onderwijs door katholieken. Hoewel de liberale krant uiteindelijk het onderspit moest delven, werd de discussie tussen de liberale en de katholieke onderwijsvisie opnieuw actueel met de H.B.S.-kwestie. Uiteindelijk kwam er naast het katholieke Bisschoppelijk College ook een algemene school voor voortgezet onderwijs in Roermond met de oprichting van een Rijks-H.B.S. in 1864. Na 1870 was het meeste onderwijs in Roermond dus in handen van katholieken en daar kwam steeds meer kritiek op. Zo verlaagde de gemeenteraad tweemaal de subsidie voor het Bisschoppelijk College. Ook had bisschop Boermans, de opvolger van Paredis, veel minder invloed op de leerkrachten van openbare scholen. Het is duidelijk dat er in Roermond sprake was van een grote mobilisatie rondom de schoolstrijd. In Harderwijk was het onderwijs tussen 1850 en 1870 niet in handen van de Hervormde Kerk, zoals in Roermond de scholen beheerd werden door katholieke religieuzen. Wel had de hervormde kerkenraad veel invloed op het onderwijs op de openbare scholen. Pas in 1878, nadat die invloed behoorlijk was afgenomen, wilde de kerkenraad een eigen, christelijke school oprichten. Bij de oprichting van die school speelde het petitionnement tegen de Schoolwet-Kappeyne een belangrijke rol. De invloed van de Hervormde Kerk op de christelijke school duurde echter niet lang; in 1888 kwam het door de stemmingen voor een nieuw bestuur en een nieuwe Commissie van Toezicht tot een breuk met de Hervormde Kerk. Binnen de gelederen van de VCO bevond zich toen een meerderheid van gereformeerden en dit zorgde ervoor dat tussen 1888 en 1909 geen hervormden in het bestuur zaten. De meeste scholen voor lager onderwijs in Roermond en Harderwijk waren inclusieve instellingen; ook voor de kinderen van ouders die geen schoolgeld konden betalen, was het mogelijk om

onderwijs te volgen. De christelijke school in Harderwijk was niet inclusief; ouders konden daar alleen een tegemoetkoming krijgen. Verder valt op dat er zowel in Harderwijk als in Roermond aparte scholen waren voor kinderen van geboede ouders.

In hoeverre vond op stedelijk niveau herleving van het middenveld in de vorm van verzuiling plaats tussen 1850 en 1914? In de tweede helft van de negentiende eeuw was er in Harderwijk en Roermond meer initiatief vond onderop dan in eerdere jaren. Zoals Prak en Van Zanden beschrijven, ontstonden er allerlei, veelal verzuilde, organisaties op vrijwel alle vlakken van het maatschappelijke leven.¹¹⁰ In Harderwijk kreeg de middenstand meer invloed in de armenzorg. De burgerlijke armenzorginstellingen werden tot 1850 geleid door de lokale elite, maar in de tweede helft van de negentiende eeuw kregen de hervormden steeds meer macht. In de particuliere armenzorg in Harderwijk was de lokale elite wel vertegenwoordigd, maar welvarende middenstanders maakten de dienst uit. Op het gebied van de armenzorg was er ook in Roermond initiatief van onderop door de oprichting van een conferentie van de Vincentiusvereniging, een lokale afdeling van de SDAP en de R.K. Volksbond. Ook in het onderwijs was er sprake van herleving van het middenveld. In Harderwijk was er initiatief van onderop bij de deelname aan het petitionnement tegen de Schoolwet-Kappeyne en de daarop volgende oprichting van de Vereniging voor Christelijk Onderwijs in Harderwijk, waarin de leden een belangrijke stem hadden. Dit vond echter pas plaats na 1870, daarvoor had de lokale elite het voor het zeggen in de plaatselijke schoolcommissie en kon die elite de hervormden uit het bestuur van de lokale afdeling van het Nederlandsch Schoolverbond zetten. In Roermond had bisschop Paredis de leiding bij de overname van het onderwijs door katholieken. Het waren echter de lagere geestelijken die vorm gaven aan het onderwijs; zij waren de docenten. Bovendien namen religieuzen initiatief om jonge arbeiders en (kinderen van) armen te onderwijzen en zo bij te dragen aan een oplossing van de sociale kwestie. In Harderwijk en Roermond was dus zeker sprake van herleving van het middenveld. Opvallend is echter dat de kerkelijke elite in beide steden een belangrijke rol had in de ontwikkelingen op het gebied van armenzorg en onderwijs. De oorzaak daarvan ligt waarschijnlijk in het feit dat in beide steden sprake was van een bepaalde homogeniteit op religieus gebied.

Verder is het opmerkelijk dat de ontwikkelingen met betrekking tot het onderwijs in Harderwijk en Roermond niet parallel verliepen. In Roermond vond de confessionalisering van het openbare onderwijs rond 1850 plaats en ontstond daarover vanaf 1860 regelmatig discussie. In Harderwijk was het openbare onderwijs tussen 1850 en 1870 nog behoorlijk christelijk. Na 1870 kon de kerk in Roermond minder invloed uitoefenen op het openbare onderwijs, maar was de situatie redelijk stabiel. In Harderwijk nam in die jaren de invloed van de hervormde kerkenraad op het onderwijs af en werd besloten tot de oprichting van een christelijke school. Hoe zijn deze verschillen te verklaren? Dat het onderwijs in Roermond al vroeg de dominante levensbeschouwing, het katholicisme, weerspiegelde, was voor een groot deel de verdienste van bisschop Paredis. Hij heeft zich er sterk voor ingezet dat het openbare onderwijs op een katholieke manier werd ingevuld. De houding van Paredis kan geplaast worden in de theorie van Hans Righart, die beschrijft dat er onder de bisschoppen reserve was ten opzichte van de verzuiling.¹¹¹ Bisschop Paredis wilde zo lang mogelijk het algemene representeren en daarom

¹¹⁰ Prak en Van Zanden, *Nederland en het poldermodel*, 278.

¹¹¹ Righart, *De katholieke zuil in Europa*, 254-274.

was bijzonder onderwijs voor hem eigenlijk geen optie. In Harderwijk speelden deze denkbeelden niet. De ontwikkelingen in het onderwijs in deze stad komen overeen met de stelling van Siep Stuurman. Hij zag de verzuiling onder andere als een tegenoffensief van kerken en de confessionele burgerij tegen de progressieve bewegingen in het laatste kwart van de negentiende eeuw.¹¹² De christelijke school in Harderwijk werd pas opgericht toen de openbare scholen niet meer christelijk genoemd konden worden.

De lokale studies van het Amsterdamse verzuilingsproject konden niet worden gegeneraliseerd; dat geldt ook voor de conclusies van deze masterscriptie met betrekking tot Harderwijk en Roermond. Toch kunnen diezelfde conclusies wel bijdragen aan het academische debat, in het bijzonder als het gaat om de theorie van Acemoglu en Robinson en de stellingen van Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden. De instellingen voor armenzorg en onderwijs in Harderwijk en Roermond blijken in grote mate inclusief te zijn en vanaf 1870 kwam er in beide steden steeds meer initiatief van onderop. Omdat dit onderzoek beperkt was in tijd en grote is er alleen gekeken naar het onderwijs en de armenzorg. Om algemenere conclusies over Harderwijk en Roermond te trekken, zal er nog meer onderzoek gedaan moeten worden naar bepaalde aspecten van de stedelijke samenlevingen. Zo zou er meer onderzocht kunnen worden over de sociale kwestie. Verder onderzoek zou zich ook kunnen richten op andere steden.

¹¹² Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 319.

Bronnen- en literatuurlijst

- Blom, J.C.H. en J. Talsma, *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2009).
- Bree, G. van, *Acht eeuwen Roermond, de Roermondenaren en hun armen en zieken* (Zwolle).
- Daalder, H., ‘Politicologen, sociologen, historici en de verzuiling’, in: *BMGN*, 100 afl.1 (1985) 52-64.
- Doedens, A. en L. Mulder, ‘Een stad van tegenstellingen. Harderwijk 1813-1933’, in: *Zuiderzeesteden. Enkhuizen, Hoorn, Muiden en Harderwijk in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1985) 130-159.
- Esser, S. van, *Vincentius Roermond, 150 jaar, maar nog springlevend* (Roermond 2009).
- Gijzen, J.M., *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886). Bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd* (Assen 1968).
- Karel, E., ‘Een nieuwe visie op de verzuiling’, in: *Groniek. Gronings Historisch Tijdschrift* 8 (1984) 60.
- Leeuwen, M.H.D. van, *De eenheidsstaat: onderlingens, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890* (Amsterdam 2000).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1984).
- Moorman van Kappen, O., *Tot behoef der arme wesen. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Burger Weeshuis te Harderwijk* (Zutphen 1981).
- Nissen, P., *Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners* (Hilversum 2014).
- Prak, M. en J.L. van Zanden, *Nederland en het poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam 2013).
- Righart, H., *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel 1986).
- Rooy, P. de, ‘De verzuiling vergruisd, de columnologie in opmars’, in: *BMGN* 100 afl. 1 (1985) 65-69.
- Rooy, P. de, ‘Righart, H., De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland’, in: *BMGN* 104 afl. 4 (1989) 473-475.
- Rooy, P. de, ‘Zes studies over verzuiling’, in: *BMGN* 110 afl. 3 (1995) 380-392.
- Stuurman, S., *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* (Nijmegen 1984).
- Verhage, H., *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw* (Hilversum 2006).
- Wojakowski, A., *De onmaatschappelijkheid te Roermond* (Roermond 1956).
- Wolffram, D.J., *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provinciestad Harderwijk 1850-1925* (Amsterdam 1993).
- Wolters, J.B., ‘Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw’, in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 74 (1960) 30-52.
- Zee, G. van der, *1000 jaar Harderwijk. Kerk en Bethel* (Harderwijk 1962).